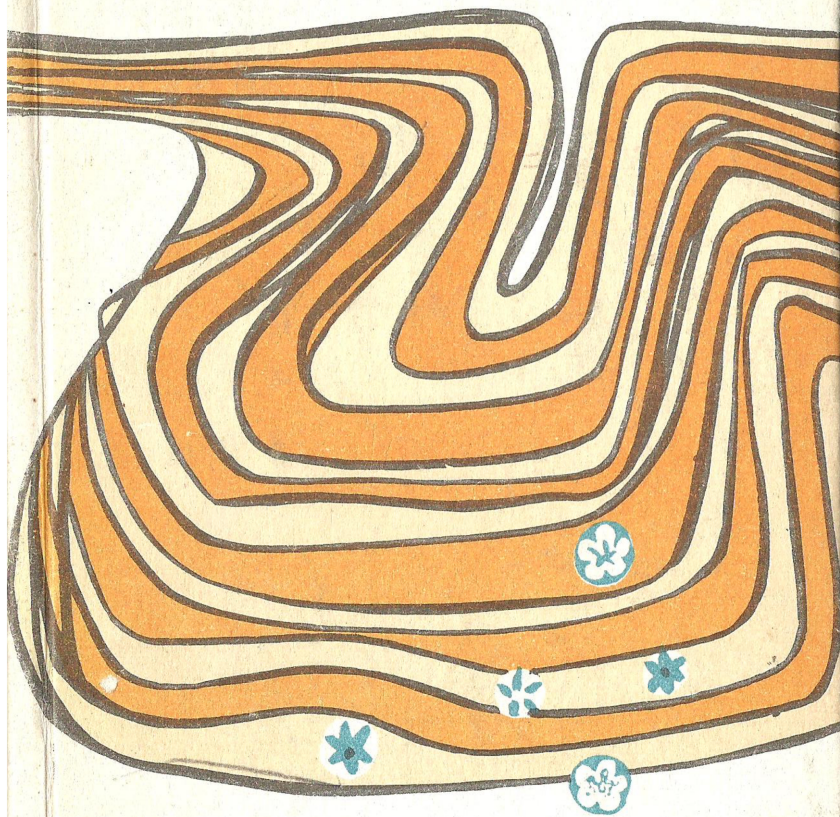

у2
с34

О. СИВОНЕНКО

ПІДНЯТІ
ОБРІЇ

О. СИВОНЕНКО

ПІДНЯТІ
ОБРІЇ

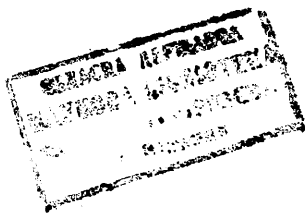
ДОКУМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ

Видавництво художньої літератури
«ДНІПРО»
Київ — 1971

Баптанська республіка... Виникла вона в грізні роки громадянської війни на Миколаївщині. Керовані більшовиками, селяни громилі білогвардійські банди Денікіна, наближаючи торжество Радянської влади. Нині баптанці успішно господарюють на своїй квітучій землі, вносячи вагомий вклад у будівництво комунізму. Про героїчне минуле славної Баптанки, про сьогоднішнє щасливе життя і невтомну працю хліборобів цього краю розповідається в творі.

745419

нО

33С5(С2)

С34

7—3—3
154а—72М

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ШПАРКЕ ЛІТО

1

Сонця повно скрізь: за широкими вікнами в просторому світі, в ланах половіючої пшениці, у білих, мов перші сніги, хмарах, котрі в наших селах прозвали чомусь «дідами». Навіть у вагоні повно цього веселого, радісного й щедрого сонця — воно все летється і летється у вікна і гріє нас, і дихають нам в обличчя теплі, як мамин подих, вітри, пахощі хлібів, розпашілої землі і прив'ялих квітів.

Поруч зі мною, звівшись навшпиньки, тягнеться до розчищеного вікна мій син — він уперше їде в таку далечинь. Його, мабуть, втомила вокзальна метушня, зморила спека — він незвично принишк, врівноважився, і коли я нагинаюся і хочу його потішити, чую, як голова моєї дитини пахне сонцем. Дужче, ніж усе навкруги. Отим сонцем, що його п'ють квіти, що живляться ним рослини, що з нього зріє увесь одеї строка-тий, барвистий світ, який крутиться за вікном і не пускає нас, сміючись, із своїх обіймів.

Степ рівний-рівний, повний хліба, і квітів, і темно-зелених лісосмуг. І якщо десь далеко під небом з'явиться село — біле в просвітах майже чорних дерев, — здається воно довгою сіткою, витканою з садів, біло-стінних хаток. Розгорнулося на рівнині і ловить вітри в свої сіті, і новини, і людей своїх рідних чи не рідних. Яке мале воно у безмежнім просторі, а зійдїть на глухім полустанку, і ви побачите, що всі дороги з усіх кінців степу біжать у село. І жодна його не минає.

— Підсади мене, підсади, — вимагає мій хлопець, квапливо махаючи у вікно рукою.

Я ставлю його на приступку і бачу двох малих білоголових дітей, хлопчика й дівчинку. Хлопчик, не зупиняючись, іде далі порослою споришем дорогою, а дівчинка зупинилась, із серйозним виразом на обличчі махає й махає до поїзда рукою, наче благословляє його і всіх нас на щасливу поїздку.

І хоч у кожного з нас свої турботи і своя мета, здається, дівчинка знає все і кожному зичить саме того, чого йому хочеться і за чим він їде цим нетерплячим, захеканим, цільнометалевим поїздом.

Мені вона обіцяє швидко зустріч із Баштанкою та Новоолександрівкою, з земляками і родичами; полковникові, що стоїть біля сусіднього вікна,— вдалого відрядження, а бабусі з нашого купе — гарної зустрічі з сином і особливо — з невісткою; машиністові тепловоза — справного тепловоза, кондукторам — гарних пасажирів.

Махає й махає тоненькою засмаглою рукою, обмахує нею весь наш поїзд, з кінця в кінець, як метелик обмахує крильцями квітку. Ми відповідаємо їй і бажаєм усього, чого тільки можна побажати своїм дітям.

А хлопчик пішов і пішов далі — поміж двома ланами високої пшениці, і його біла голівка, і біла сорочечка злилися з половіючими хлібами. Тільки підтяжечка чорніє через плече, та штанці чорніють, та лозина в руці. Помахавши нам доброю своєю рукою, дівчинка біжить навздогін братикові, легенька й прудка, яскрава в своєму червоному платтячку, наче маківка зронила целюсок і пустила його по вітру. Ось вона добігла, взяла брата за руку, і пішли вони до далекого милого села, в якому ми не бували, яке зеленіє в степу і годує нас хлібом.

— Хто їх пустив, таких малих у поле,— бідкається бабуся, з-під долоні вдивляється їм услід і морщить носа.— Ще заблудять... А мати там... О-хо-хо! Побивається.

Але я знаю: мати не побивається. Вона певна, що в нивах ніякого лиха не трапиться з її дітьми. Мене теж пускали отак, напризволяще з самого малечку молоді мої батьки, і я вдячний їм за це.

Я й тепер би покинув цей поїзд та полинув за тими дітьми, пішов би босий шпорешем аж у те ген село. В усі села на нашій землі. Та ба! Всі ми тільки заздрісно ловимо очима дві малесенькі постаті в хлібах...

2

«А ми вже не молоді...» — спалахує серпневим метеоритом думка, коли приїдеш додому після довгої відсутності і застаєш на всіх відповідальних ділянках своїх друзів-однолітків діловими й заклопотаними. А клопоту багато: спека. Невблаганна, мов тайфун.

Трави на невдобах і толоках спалені до коріння. Хіба полин засивіє в якійсь колії чи сокирки ласкаво й сумовито засиніють під дальнім терновим кущем, як присоромлена й мила усмішка степу. Лобода і щирія, хоча й миршаві, тримаються на північних схилах балок, а курай зеленіє, волого зблискують стебла його, і не знати, де взяв він соки, щоб зрости і так зеленіти в спаленім степу. В ночей він брав вологу, от у кого. А ще, може, у світань — з повітря. Воно, трохи зволожившись від прохолоди, в степу пахне плавнями, а в селі — вогкою білизою.

Стерні сухо виблискують під сонцем і, здається, от-от задзвенять, мов покинуті мечі або стріли. За стернями, вже побатованими суворими розчерками плугів, чорніє рілля: де мліє під сонцем чорний пар в очікуванні посіву, рівенький, мовби пригладжений і чистий, а де й зябля вже бугриться, кошлата від залишків стерні. А за ними особливо весело налітає на вас, якщо ви їдете, високе й пружнисте сорго з дорідним

волоттям. Або гінка суданська трава. Зеленіють собі. Стоять, мов на святі. Їм хоч би що: мабуть, вивели їх під сонцем Судану чи Туреччини, яке було ще немилосерднішим і шпиркішим, ніж наше в це засушливе... ні, в це пекельно гаряче літо.

А он і звичайне наше просо стоїть, як Дунай, і тут не питаєш, де воно взяло вологу. І де її взяв баштан, і соняшники, й буряки. З людських рук вони взяли. З рук невтомних, не лукавих, з рук, що звикли працювати, робити хліб, а хліб, як відомо, потрібен за всякої погоди.

І — дивина! Заїжджаючи в села, не бачиш похмурих людей. Всі усміхнені, привітні, либонь, веселі. І скиртують весело, і орють, і з худобою розмовляють на далеких пасовиськах так, наче й немає спеки, наче й не було засухи, тільки замріяно і трохи, може, стомлено саме в цю хвилину оглянуть небо: «Да-а, а дощів усе немає і не було всю весну й літо». І не скажуть, що вони всі гуртом зробили цей степ родючим у найневблаганнішу спеку: пшеницю добрячу взяли, і гречку, і соняшники. Здавна не заведено в нашім краю хизуватись працею своєю і успіхами. Тільки клопоти та неполадки ховати не вміють. А може, життя навчило вічно тримати їх перед очима.

Земля суха і така гаряча, що не прочитає до ранку. А навколо пил, пил, пил. На дорогах, в скиртах, в кожній билинці, в дворах і в хатах — нічого не займай! Все просто вибухає пилом. Зняте з машини колесо стає бомбою: варто його кинути на землю перед тим, як розмонтувати й замінити пробиту камеру, і воно на очах в одну мить перетвориться на вулкан — ні вас, ні машини, ні довколишнього світу не стане видно, аж поки лінивий, теж зморений спекою вітер нехотя не віднесе пил набік, або він сам не вляжеться, перетворивши вас з подорожнього на мірошника чи кочегара. Дивлячись на яких землях це трапляється: на супіску

ви станете білим, ніби мірошник, а на чорноземі — чорним, немов кочегар.

А люди по степових селах не тужать, не нишкунуть, не піднімають гвалту. Люди всіміхаються й працюють, і села наші під шпарким сонцем веселі: біліють, червоніють стінами та шиферними й черепичними дахами, прибрані поля зустрічають вас за кожною околицею, і навіть слова такого не почуєте ні в селі, ні в степу — засуха. Кажуть: «Спека!»

Як проїдете від Голованівська до Новоолександрівки по степах і курних дорогах, милуючись зеленими, могутніми і тіньстими лісосмугами, дорідними ланами соняшника й сорго в таке несприятливе літо, ви неодмінно згадаєте хресні походи, молебні, відчай, що лишилися тільки на полотнах великих майстрів. І гірко всіміхнетеся на цю сумну минувшину. І просвітлієте серцем від певності наших людей у свої сили.

І гасне, як блискавичний спалах серпневого метеорита, думка про те, що ми вже не молоді, десятикласники сорок першого року. Натомість впливає в свідомість і залишається там надовго: «Ми вже зрілі».

3

Дощ падає тихий і рівний, а над степом якось світлішає, стає видно далекі скирти і лісосмуги, повітря таке прозоре, як завжди тут на півдні, і Манюта розчиняє вікно кабінету.

На підвіконні, між подвійними рамами ще лежить дрібненький, мов мука петльовка, порошок, і ще димлять ним якусь мить, під ударами перших крапель, покрівлі найближчих будівель, і над самісінькою землею знімається легенький серпанок, але дощ — перший весняний дощ в наших краях! — заповнює увесь простір, шумить, шепотить, звеселяючи все в природі і в людській натурі.

— Ну, от і скінчилася чорна буря, будь вона пеладна,— каже Олександр Савелійович, вибиваючи долоню об долоню,— а то думали, вже й кінця їй не буде.

Так, думали. Сьомого березня зірвався скажений вітер, лютував дні і ночі, і вперше за тридцять останніх років одвічна степова мара встала над нашим краєм і закрила сонце, піднявши в повітря мільйони тони пилюки з найдорожчої і найродючішої частини ґрунту.

Подніпров'я і Кубань, все узбережжя Чорного моря закував морок. У безхмарному небі жовтою невизрачною плямою іноді проглядало сонце, щоб знову сховатись, і шофери серед білого дня вмикали фари, тривожно сигналізували по містах і зупинялися у хмарах куряви на степових дорогах, бо не можна було їхати далі.

На буграх і висотах буря здувала верхній шар ґрунту, з корінням виривала озимину і несла її в небо, а в низинах заносила посіви на тисячах гектарів мілесецьким, як борошно, пилом.

У лісосмугах намітало чорні намети пилюки, немов у хурделицю білі сніги.

В містах двірників замінили машини, але й вони не могли вивезти великої кількості землі, нанесеної бурею в затишні квартали. Це тривало цілий місяць з невеликими перервами, і можна було подумати, що чорній бурі справді не буде кінця.

— Тепер все,— каже Олександр Савелійович Манюта і скупно всміхається, врівноважений, спокійний і важкуватий у своєму синьому широкому костюмі.— Переказилось. Тепер на погоді стане. Після дощукі і пшеничка підніме вуха, і кукурудза швидше зійде...

— Пшениця й так у вас нівроку. Наче бурі й не було зовсім. Ми оце проїжджали. Так ви вірите: не дивились, а милувалися. Не пшениця — краса! І ніяких втрат.

Манюта дивиться у вікно, прислухається до дощу. Звідси, з другого поверху, за околицею видно зелений, як рута, лан, і на далеких схилах нерівного степу теж зеленіють посіви, мов розкішні килими, і на все це падає густими тугими струнами дощ, і картина ця просто вражає.

— Моє життя — пшениця, — каже Манюта якось інтимно, замріяно. — Я народився під скиртою і вму під скиртою.

— Чому під скиртою? — питаю, здивований, бо завжди мовчазний і завжди заклопотаний Манюта ніколи не був схильний до романтичної піднесеності, тим більше — до метафор.

— Сказано як сказано: під скиртою, — він дивиться на мене суворо. — Під час молотьби пріспіло мені народитися, мати й народила мене в степу, під чужою скиртою. Бо свої мої батьки у вісімнадцятому році не мали.

— А вмирати чого ж під скиртою? Воно, може, й незручно, — жартую, потрапляючи йому в тон.

— Ну, це сказано для красного слівця. А взагалі... Що б не було в житті, нікуди від землі не піду. З діда-прадіда селянин, я, скільки себе пам'ятаю, ріс серед клопотів про землю, про врожай. І погода для мене існує тільки з одного погляду: а як вона — хороша чи погана для посівів? Інакше не сприймаю. Навіть перебуваючи в санаторії, десь у Криму чи на Кавказі, дослухаюся, що воно за погода в нас. І якщо там, на курорті, ідуть дощі і не дають купатися, розважатися, я на них не гніваюсь — хай ідуть, бо від дощу одна користь.

— Але ж не від однієї погоди, мабуть, залежить врожай? От, скажімо, цього року. У всіх районах майже повністю доводиться пересівати озими. Навіть у Кривому Озері, де завжди були врожаї. А у вас — вся озимина ціла.

— І ви вірите їм, коли вони на посушливу осінь усе спирають? Чи на чорну бурю? Чи, може, в нас більше дощів було? Однаково! Просто сіяти люди вчасно не навчилися. От візьмемо минулий рік. Важкий був, несприятливий рік. А ми взяли по двадцять три центнери з гектара вкругову. Більше, ніж прославлені кривоозерці. І де? На суглинистих ґрунтах Приінгулля, на які були рукою махнули: мовляв, там пшениці не бачити, як своїх вух. І раптом двадцять три центнери в середньому на тридцяти тисячах гектарів.

— Можна припустити, що погодні умови так склалися.

— Ні, ні! Погодні умови були скрізь «добрі». Криве Озеро — це лісостеп. Можна сказати, ідеальні умови для вирощення пшениці. А в нас же «дике поле». Ґрунти каштанові і супіщані.

— Так в чому ж справа?

Манюта довго мовчить. Дивиться у вікно на мокру землю, на мокрі залізні дахи, котрі невідомо чому сяють, мов дзеркало на сонці, на квапливі і нетерплячі струмені дощу, і обличчя в нього таке, наче він збирається все це погладити або поцілувати. Добра й ласкава усмішка випромінюється з очей і блукає по його обличчю, і я теж дивлюся на цю благодать і відчуваю, що кабінет давно сповнився запахами озону, мокрої землі і зелені. Так, в цьому кабінеті пахне нивами, і весною, і врожаями, і хочеться, щоб це ніколи не кінчалось — дощ, весна, відверта розмова з похмурим і на перший погляд суворим Олександром Савелійовичем Манютою.

— Оdkриву тобі свої секрети,— каже Манюта, не відриваючи погляду од вікна.— Тільки доведеться все починати спочатку. Охота слухать чи ні? — питає він діловито, і верхня губа його кривиться якомось зніяковіло. Карі очі з вологим блиском, і округлий овал обличчя, і сивина на скронях, і зморшки в куточках

очей — все якесь добре, людяне. Все якесь відверте і від того беззахисне по-людському і цнотливе.

— Бо я хлопець не гордий: скажеш не треба, то й не треба. Можна й додому піти — робочий день закінчився. Сьогодні ж субота.

— Розкажіть все, я з задоволенням послухаю.

— Е-е, всього не розкажеш та й не переслухаєш,— Манюта схиляє голову і замовкає.

І одразу чути, як шумить дощ за вікном.

— Ач, як нашіптує! — лукаво підморгує мені з-за столу.— Про хліб, про землю нашіптує. Прекрасний шепіт! Я його день і ніч слухав би. Як був редактором баштанської районної газети, скільки я тоді про дощ написав на її маленьких двох сторінках! Більше, мабуть, ніж їх було насправді.

— Через те що мало вони йшли?

— Очевидно. Якби на баштанський наш чорнозем та дощі! — Манюта махає рукою. — Куди там! Хліба було б не знаю скільки. І сіяти, і вирощувати пшеницю тут уміють. Я тут і пройшов першу стадію пшеничної науки. З дядьками, з дідами бесідував, роз'їжджаючи по селах. Ну, баштанці ж славляться пшеницею! А як послали мене головою Березанського райвиконкому, бачу, зовсім не так хазяїнують. Зима вже була. Поїхав я в поле з головним агрономом райсільгоспвідділу, питаю:

— Як оця пшениця?

— Хороша,— каже він.

— А ви як думаєте? — звертаюся до голови колгоспу.

— Нічого пшениця,— відповідає голова.

— А оця? — питаю, переїхавши на інше поле.

— Трохи гірша, але теж непогана.

А вона, сердешна, тільки-тільки виткнулась. Ну, зелені голки визирають із землі. Та такі ж вони ніжні, такі ж беззахисні, що вітер на них дмухни — й вони

готові. Про мороз і говорити нічого. А чорна буря — вона й повидувала саме отакі посіви, котрі не встигли до зими вкущитись. «Еге, — думаю собі, — не знаєте ви, хлопці, пшениці».

— Коли сіяли? — питаю.

— Як директива велить: п'ятого вересня почали.

— А закінчили?

— Закінчили? — перепитус головний агроном. — Кінчили невідомо коли.

— До білих метеликів сіяли, — зізнається голова.

— Ну, так ви й матимете, — кажу. І до агронома: — Директиву ти сховай і забудь. А наступної осені будемо сіяти інакше.

Ви думаєте, це легко було зробити? Всі запротестували! Навіть у райкомі. Тільки в одному та другому колгоспі вдалося посіяти клинці гектарів по п'яток для спроби.

— Як саме посіяти?

— В тому-то й суть: як? Оце вам перший мій секрет: сіяти пшеницю треба в нас, на півдні, не з п'ятого вересня, а десь в середині серпня, тижнів на два-три раніше.

— Для чого?

— Не поспішайте. Все розповім по черзі. По-перше, в зиму посіви входять міцні, кущуваті, — краще затримується сніг, морозу не бояться. І навіть чорної бурі не бояться весною, як це ми переконалися зараз. А по-друге, і це головне, пшениця наливається рано — десь в другій декаді червня. Що це дає? З року в рік, це й старі люди пам'ятають, у наших степах найбільша спека і суховії припадають на другу половину червня — першу половину липня. Якраз, коли хліба, посіяні у вересні — жовтні, починають наливатися. А якщо посіяти в серпні, пшениця саме-саме налеться і десь в двадцятих числах липня її можна косити на звал. І ми вже п'ять років збираємо хліб тільки роз-

дільним методом. Звалимо її за тиждень — і готово. І ніякі нам суховії не страшні. Це — перший мій секрет, який для народу давно не є секретом, — Манюта підводиться і підходить до вікна.

Стаємо поряд і слухаємо дощ. Молоденький садок у дворі райвиконкому найжився бруньками, смородина й бузок уже підставляють дощеві блискучі, мов емальовані листочки, і клени покрилися зеленою млою, і далина безкрая сивіє в дощі.

— А другий же секрет який? — питаю.

— Другий секрет, що теж не є секретом, — підвищена норма посіву. Наші агрономи десь вичитали, що каштанові ґрунти можуть підняти, забезпечити поживними речовинами тільки сто двадцять кілограмів зерна на гектар пару і сто сорок — на допашці. Ну, всі так і сіють. А воно ж у наших краях ніколи не буває стопроцентної схожості: там зернина не та, а там лягла вона не так, як треба: глибоко, мілко, під грудку потрапила. А там осінь погана, без дощів. Через те ми висіваємо на пару сто сорок, а на допашці до ста вісімдесяти кілограмів пшениці на гектар. Тоді всі втрати, які б вони не були, не зрідять посіву.

— А якщо сто процентів зійде?

— Хай сходить. Ще краще. Адже ми вносимо щороку місцеві органічні та мінеральні добрива і підживлюємо озимину.

— Це й усі ваші секрети? Чи ще є?

— Ще є третій секрет — перехресна сівба. Що вона дає в наших степах? Перш за все зберігається волога. Коли, скажімо, посіяти в одному напрямку — зі сходу на захід, — то всю весну і літо посіви продуватимуться східними вітрами-суховіями, і вологу як корова язиком злиже! А перехресна сівба приборкує вітер: як тільки пшеничка піднялась, так і зась йому гуляти по міжряддях, бо у всіх напрямках будуть перепони. Крім того, пшениця, піднявшись, дає тінь — теж з усіх

чотирьох сторін. От волога вже й у кишені. Як бачиш, ніяких секретів. І водночас — секрети. Тепер агітують за перехресну сівбу, а ми її давно застосували. Ще 1955 року.

— І які ж результати?

— Правильно, результати — це головне. Так от вони в нас абсолютно переконливі: в 1956 році ми зібрали в середньому по чотирнадцять центнерів з кожного гектара, і це було досягнення! А вже 1959, як я вже говорив, двадцять три. Непогано, по-моєму. А цього року візьмемо двадцять п'ять центнерів — не менше. Бо дощ же який пішов! Ай, дощ!

Він перегинається через підвіконня і виставляє свої широкі долоні. Спочатку на них з'являються дрібненькі крапельки, потім, зливаючись, більшають, далі біжать крихітні струмочки і в центрі долоні з'являються чисті, мов дитячі очі, озерця дощової водички.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЯЧЕЙКА

1

— О, вже Ячейка приперлась, — сердито бурчить баба Гапка, а Ваня — хоч би що: всміхається білозубо, оббиває з чобіт сніг на порозі, весело підморгує і дістає з-за пазухи старі халяви.

— Лови, — гукає мені й кидає ті халяви через усю хату.

— Нащо вони?

Ваня не відповідає. Хазяйновито скидає й вішає на гвіздок шапку, пальто, пригладжує непокірні кучері. Він завжди підходить до мене, як тільки пересту-

пить поріг, а це чогось забарився там, біля вішалки, щось несе в торбі і просить у баби Гапки стільчика.

— Якого ще там тобі стільчика,— сердиться баба,— я тобі такого стільчика дала б, що й сторчака уловив би. Та жаль, що вимахав аж під стелю.

— Отого маленького стільчика шкода? — сміється Ваня до баби.— Отого, що корову доїте на ньому?

— Коли я її доїла,— бурчить баба.— Вже й забула, коли те було. Вже й не пам'ятаю, яке молоко.

— Згадаєте,— втішає Ваня бабу, а мені підморгує і показує білі-білі та рівні зуби. Такі білі, аж синюваті. І такі блискучі, що аж у хаті виднішає, дарма що вікна позамерзали вже хто зна й звідколи.— Ось отелиться корова, то й згадаєте,— продовжує Ваня, вмоцнюючись на низесенькому стільчикові, який йому щойно подала моя баба Гапка. Подала якось ніби нишком: тицьнула Вані під ноги і руку відсемикнула, наче то й не вона.

— Очі б мої на тебе не дивились, антихристе отакій-го!—гнівно блиснула на нього циганськими очима.

— Ну, чого ж бо ви сердитесь, бабо? — втручаюсь і я в цю підспудну баталію.— Ваня ж такий хороший...

— Сиди отам-го,— гримає баба на мене й замахується чумичкою, бо саме пробує затірку, чи не пересолила.— Тямить воно щось, а й свого носа суне.

— Я правду кажу.

— Правду там, правду! — перекривляє мене баба Гапка і береться в боки.— А ікони хто познімав? Дзвони хто покидав із церкви? Він! — крикнула баба Гапка і, мов мечем, ткнула Ваню чумичкою межі плечі.— Антихрист!

А Ваня всміхається.

— Анциболот проклятий!

А Ваня підморгує мені.

— Не ходи до нас, волоцюго! Йди у свою ячейку!

— Та я вже був,— спокійно каже Ваня.

— Бий тебе сила божа,— вдарила баба обома руками об пелену.— Ще ні світ ні зоря, ще й лоба не перехрестило, а вже на сходку біжить. Тьху на вас, проклятих. Та ні страму, ти скажи ж, ні совісті.

— А що тут такого? — щиро дивується Ваня, і я й зараз заздрю його витримці, терпеливості й доброти.— Постановили за дзвони купити отаким, як він, сиротам харчів. Гарячі сніданки будемо дітям варити.

— Гарячої смоли б ви напилися,— бурчить баба і раптом змовкає.— Правда? — питає вона і заходить збоку, з недовірою дивиться на Ваню.

— Правда, бабуся,— тихо й серйозно каже Ваня.— Вже й підводи в город послали.

Баба схлипує і підносить до очей фартух.

— Слава тобі, господи,— широко хреститься вона,— а то в нас залишилася жменька борошна та картоплин з десятка.

— Хіба ми не знаємо,— ще серйозніше каже Ваня, примірюючи халяви до невеликих колодочок.

— Тільки в чому ж він, бідний, ходитиме по ті сніданки?

— А ось чоботи пошлемо.

— Хіба ти тямипш? Це якби батько твій, Кузьма, взявся...

— Зробимо й ми,— підморгнув до мене Ваня.

— Ну, то сідайте посьорбайте затірки,— змилостивилась баба Гапка моя — красуня і богомолка, з чорними циганськими очима, синюватопрозорими, і з легеньким пушком над м'якою верхньою губою. Найдобріша з усіх баб мого дитинства і найлайливіша в нашім роду. Чистьоха і розумниця моя, що виняньчила мене у злиднях, а я й подякувати їй не встиг. А тепер не одразу й могилу її знаходжу на забур'яненому кладовищі.

А поки бабуся була жива, вона порядкувала всіма в нашій сім'ї, а вряди-годи намагалася і в селі усім

порядкувати, але влада її обмежувалася якщо не власним порогом, то вже власними ворітьми напевне. Ні в кого в селі не було таких чистих спідниць і фартухів, такого свіжого й перемитого посуду, як у неї, і так гарно помазаної кабиці, біля якої вона священнодіяла з ранку до ночі. І хоч би що там — бабуся завжди зварить смачний обід. Тепер уже немає таких обідів у всьому світі для мене і, мабуть, ніколи й не буде ні в яких «Націоналях», «Прагах» і «Арагві». Як зварить, бувало, баба Гапка пшоняну кашу в горнятку! Або гарбузову! Та молока як хлюпне в неї! Куди твоє діло!

Ми з Ванею розкошували в ту тяжку зиму біля моєї лайливої баби Гапки. Біля чистої її кабиці. Біля маленького пахучого її горнятка. А гарячих сніданків не було й не було. Вже Ваня й чобітки мені зшив, вже й картоплі та борошна не стало, а баба Гапка щоранку лаяла Ваню, сварилася з ним і частенько непомітно віддавала йому свою пайку каші, так що обоє навіть не помічали цього.

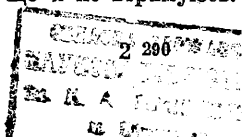
Бабусенько моя, бабуню, ба...

2

Стою на припечку і сам собі не вірю: на ногах у мене щось немислимо блискуче, щось таке красиве й нове, мов у казці. А в хаті повно людей. А в хаті у нас свято: Ваня пошив мені чоботи і на першу обуванку прийшла вся комсомольська ячейка. Стоять мовчки, дивляться на мої чоботи. Я теж дивлюсь на свої чоботи, нагинаюсь майже носом до них — не можу надивитись.

А Ваня підбіг, рукавом тернув один чобіток на моїй нозі, потім другий, а далі одійшов, дивиться з гордістю й захопленням на своє творіння, і обличчя в нього таке щасливе й ласкаве, що я не втримуюсь:

745419

стрибаю на долівку, підбігаю до нього і чіпляюсь йому на шию. А баба Гапка вже не лається. Втирає сльозу своїм чистим фартухом і, схлискуючи, каже:

— Спасибі тобі, Ваню, спасибі, соколе, що взув дитину.

Вона вміла говорити ласкаві слова ще краще, ніж лайливі, тільки я чомусь позабував їх. Розчулений Ваня зняв куфайку, яку йому тої зими пошила мати з старого батькового пальта, і накинув мені на плечі.

— Зараз ми і вдягнем його,— сказав він рішуче.— Ану, давай руки.

Я всунув руки в довгі рукава. Ваня підкотив їх так, щоб хоч кінчати пальців виглядали, і до баби:

— Ану, дайте рупника.

Підперезав мене, насунув аж на очі стару дідову шапку, що пахла чомусь клунею і мишами, хоч клуні в нас ніколи й не було, а були тільки миші, і — гайда.

— Куди ж це ви? — зойкнула бабуся.

Я не знав куди і зупинився на порозі.

— В сільбуд,— кинув Ваня.— На спектакль.

— Та яка там спектакля, він же малий ще! — сплеснула баба в долоні.

— Нічого,— сказав Ваня.— Хай привчається.

— Підросте, в ячейку його запишемо,— пообіцяла Женя Лісниківська і поцілувала мене в щоку.

— Не видумуй ото,— блиснула на неї циганським оком моя заступниця.— А ти ж у чому підеш? — спитала баба Гапка Ваню.

— Надіну шинелю, бо ще міль заведеться.

Зі сміхом і гамором вийшли ми з хати, і засніжена земля вислизала з-під нових моїх чобіт, бо слизькі були в них підшви, та Ваня міцно мене тримав за руку теплою й міцною своєю рукою, яку я запам'ятав і яку відчував усе життя — у школі, на війні і в роботі...

Пам'ятаю і відчуваю й зараз.

Сільбуд був у церкві, а в церквах, як відомо, не топлять, тому холоднеча стояла страшenna, і ті, хто сидів у залі, тупотіли ногами, щоб зігрітись. Лунка підлога подвоювала тупіт: була міцна і висушена десятиліттями, мов шкіра на барабані.

Мене посадили в ряду недалеко від сцени, а вся ячейка рушила в бокові двері, що зачинились за ними, мовби назавжди, і мені стало якось незатишно й сумно, бо всі навкруг були незнайомі, всі дивились на мене з подивом, ніхто тут мене не знав або забули давно, бо як випав сніг, то я вже й на вулицю не потикався — ні в чому було.

— Ти диви,— сказав хтось,— і цей вилунок прapersя.

— А як же! І воно — «ячейка»! — глузливо виплюнув разом з лушпинням злісні слова пикатий парубок у картузі з блискучим козирком. У парубка були нахабні вузькі очі і червоні з морозу вуха. На ньому був дублений кожухок із смушевим коміром і хромові чоботи. Такі, що куди там моїм, новим. Наче новіші й блискучіші в сто разів.

Так вони й трималися купою — гарно одягнені й пиховиті куркульські синки й дочки. Перегукувалися і поводилися зухвало й гордовито. Часом свистіли і кричали:

— Гей, чого поприщувалися там! Починайте.

За тяжкою й мовчазною завісою щось шаруділо: хтось квапливо ходив і чути було, як переставляли там якісь важкі речі.

А потім перед завісою з'явився Ваня в шинелі і стоптаних солдатських чоботях, і куркульські синки засвистіли всі разом.

— Ей, давай про мирову революцію! — крикнув

хтось із них, і вони дружно засміялись.— Про всемирну давай!

— Дамо й про світову, і про нашу, — пообіцяв Ваня.— Але перед тим як починати, я хочу сказати від імені нашої комсомольської ячейки, що всім, хто не виконав хлібоздачі, тягти й опиратися годі. Нікуди вже! Ми не допустимо, щоб наші діти голодували, а в куркулів ломилися засіки від зерна. Не вивезете завтра, силою відберемо.

— А ти його сипав туди? — гукнув той, із нахабними вузенькими очима.— Сипав, я тебе питаю?

— Руки короткі! — крикнув ще хтось з його дружків.

— І ще вкоротити можна, — пообіцяв хрипкий бас від дверей.

— Знахабніла куркульня, — сказав якийсь дядько неподалік від мене, і Ваня почув його.

— Нехай нахабніють, дядьку Йосипе, — сказав Ваня.— Так видніше класового ворога. А з класовими ворогами в нас мова коротка.

— Ну, ну! — гукнули Вані.— Там побачимо. Давай спектаклю. Не по твої теревені сюди прийшли. Чули вже!

— Ще почуєте, — пообіцяв Ваня і, як мені здалося, поглянув на мене.— А зараз прошу не порушувати порядку, додержувати тиші.

— В шню їх, глитаїв, витуримо, як не вгмоняться, — сказав дядько Йосип.— Починайте, вже ж нерано.

Що то був за спектакль, не знаю, бо мало що розумів у ньому. Лишилося тільки враження здивованості отими несправжніми, навіть на дитяче око, деревами й кущами з фанери, дерев'яними шаблями й рушницями, біганною і балачками, що губились на сцені, майже не долинаючи в залу. Але й цього мені було досить, щоб забути й парубків тих, і їхні погро-

зи, й нахабство. Навіть про нові свої чоботи я забув і згадав про них тільки тоді, коли вийшов на сніг і вони заскрипіли.

А парубків згадав, як тільки побачив у провулку біля нашої хати. Ніч була місячна, і козирки їхні блищали, мов уламки шибок.

— Ну,— сказав той, в кожущку із смушевим коміром, зупиняючись проти Вані.

Я злякано вхопився за Ванину шинелю, але він суворо і різко відсторонив мене і вивільнив руку. Це мені здалося несправедливим і образливим, і я знову вхопив Ваню за руку.

— Ну, що, Ячейко, будеш і тут агітувати? — спитав куркуленко, не виймаючи рук з кишень і повільно наближаючись до Вані.

Ваня ще різкіше вирвав руку з моєї заляклої руки і дав мені запотличника.

— Марш додому! — наказав, не зводячи очей з своїх ворогів, що вслід за пикатим підступали до нього все ближче.— Я кому сказав,— визвірився він на мене.

В ту ж мить щось блиснуло в них над головами, потім я почув свист прута, і Ваня, стрибнувши вбік, ухилився від удару, а вони, як пси, накинулись на нього, і хтось боляче наступив мені на ногу, потім я полетів шкереберть у сніг, але встиг помітити, як Ваня, легкий і гнучкий, вивернувся з їхніх рук і вдарив одного.

Хрясь! — почув я, наче розкололось бабусине горнятко.

Хрясь! — вдарив Ваня другого, і тут йому одбатували рукав старої шинелі. Знову свиснув прут над головами, і Ваню збили з ніг.

— Тікай же, чого стоїш! — крикнув Ваня, падаючи, і я рвонувся у хвіртку, добіг до дверей і затарабанив з усіх сил так, що аж кулаки заніміли.

Там щось коїлось, там щось клубочилось і гехкало у нас за ворітьми, а проворна моя баба Гапка десь забарилась, і мені здавалось, що зараз і хата згорить, і світ завалиться, якщо вона не відчинить. Але вона відчинила. Вона завжди відчиняла вчасно двері, моя мила бабуся Гапка, що ніколи наче й не роздягалася і не знімала свого беззмінного фартуха, навіть вночі.

— Там Ваню вбивають! — крикнув я їй.

— Бачу,— спокійно сказала вона, метнулася в сіни і вискочила звідти з відром.

Вона прудко і мовчки перебігла босоніж подвір'я по скрипучому снігу і линула на ту метушливу купу відро води.

— Ах ви, бандити, душоубці, щоб вам добра й пуття не було! — крикнула вона вже після цього, і куркуленки, мов собаки, розскочилися, обтріпуючись і галасуючи.— Кроволивці прокляті! — лаялась баба на все село навздогін їм.— Щоб вас земля сира не прийняла! Щоб вона розступилася перед вами, іродами! — Баба допомогла Вані звестись на ноги й повела його в хату.

— Спасибі, бабуся,— сказав Ваня, витираючи розбите обличчя і не помічаючи мене в темряві сіней.

А в хаті стягнув шапку.

— Подивіться, чи дуже? — попросив бабу Гапку.

Баба піднесла каганця до кучерявої Ваниної голови, розгребла кучері, і рука її заюшилася кров'ю.

Вона й тут не сплеснула в долоні, не крикнула. Вона посадила Ваню на лаву, налила в миску води з казанка, промила рану й перев'язала старою наволочкою. Потім постелила Вані ряднину, поклала білу подушку.

— Лягай,— сказала.

— Ну,— всміхнувся до мене розбитими губами Ваня,— як твої чоботи?

Я вже знову встиг забути про них, а як глянув, то й очам не повірив: правий чобіт був розідраний чужою підковою. Я не втримався і заплакав.

— Нічого,— сказав Ваня, обережно знімаючи чобіт з моєї ноги та розглядаючи його.— Не побивайсь. Я його воском затру і сажею, нічого й не видно буде.

— Коли? — схлиснув я.

— Завтра вранці, бо в мене сьогодні голова болить і крутиться.

Він поставив на долівку мій чобіток і ліг. Довго лежав, заплющивши очі, а я сидів поряд і плакав, бо й чобота було жаль, а ще дужче Ваню. Як ото вони накинулись і били його, і як він тепер лежав, мовби чужий і далекий, і весь його вигляд був такий спокійний, наче він хотів сказати: «Що ж, така наша доля...»

Але він сказав зовсім інше:

— А я їм теж вривав. Ти знаєш,— усміхнувся він,— кільком добре дісталось. Все одно наш верх буде. Все одно.

Я обняв його і притиснувся до нього ближче, а баба Гапка підвелась з печі і наказала гасити світло, бо гасу ж нема. Я дмухнув, і каганець погас. Мені дуже хотілося, щоб Ваня ще щось сказав, але він не сказав нічого.

Він спав.

Ну, нічого, я йому сам узавтра скажу.

Скажу йому: «Буду таким комсомольцем, як ти. Буду «ячейкою».

Але другого дня я забув про свій намір. Хіба ми мало чого забували в дитинстві?

Тому я кажу йому сьогодні: «Спасибі тобі за все, Ваню Ячейко, Ванічко мій, Ваню...»

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ДЯДЬКО ІВАН

Ваня Ячейка давно вже став дядьком Іваном, але в моїй уяві вони існують нероздільно — дядько Іван та Новоолександрівка: як тільки уявлю село, відразу ж згадаються дядько Іван, а згадаю дядька Івана — село постає в уяві, наче їх колись зняли подвійною експозицією на одну плівку, як ото буває в кіно.

Село моє рідне вільно розкинулось у баптанських безкраїх степах, на півдні України, зручно та вигідно розляглося над балкою біле та пишне, як молода мати, що збирається годувати дитину. На мерехтливій отій рівнині Новоолександрівку видно здалеку: аж од станції Лоцькине із заходу і від села Бармашове з півдня, та не видно його звідси, з Києва — сімсот асфальтових кілометрів розділяють нас тепер, і я сумую за своїм селом і за нашими людьми, бо восени і взимку не виберешся в таку далеку дорогу та й ніколи, а навесні... Гм, навесні...

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне...

Отак навесні виспівують у нашій селі дівчата. Але де та весна і де мандрівка під теплими вітрами? Взимку лишається тільки чекати, що вона випаде і мені, та згадувати день при дні своє село серед степу, своїх земляків, а поміж них найперше — дядька Івана.

Дядько Іван замолоду разом з моїм батьком та іншими такими, як вони, бідняками-незаможниками організували колгосп, а там сіли на трактора, стали бригадиром тракторної бригади, а ще — завжди копали колодязі: вода в наших степах до появи каналів була дорожчою за все. Тепер дядькові Івану під сімдесят, вони давно забезпечені доброю пенсією, а працюють.

Бо хто його знає, чи й обійшлися б без них у колгоспі, а самі дядько Іван так кажуть про це: «Не можу без роботи — і квит! Що ж то за життя без роботи?»

Отож коли не приїду, неодмінно зустрічаю дядька Івана. Ще за селом. Або на силосних ямах, які вони закривають найкраще, так що й відходів ніколи немає: навіть верхній шар, зрізаний одразу ж по осені, ще коли на язиках у корів дрімають літні смаки і пахощі ромашок, пирію й конюшини, навіть той шар так гарно зберігається, що худоба його поїдає за гостинця. Або ж біля артезіанської свердловини за селом щось майструють дядько Іван, бо вони й місцину знайшли разом з приїжджими меліораторами, і свердловину ту били разом з ними, а тепер одні на все село досконало знають усі примхи й особливості хоча й не хитрого, але ж і складного механізму отого артезіанського.

А відколи в селі з'явився водопровід з водорозбірними колонками, дядько Іван і не злазять з свого велосипеда: і крани на кухнях ремонтують, і колонки оті вдосконалюють так, що тепер і найменша дитина натисне важіль — і вже вода дзюркотить.

— Він просто характерник у нас, — кажуть бабусі. — Бо скільки колодязів викопав замолоду там, де не думали й не гадали. Не інакше — воду на глибині бачить або чує.

А воно і справді у наших засушливих степах, на водорозділі Інгулу та Інгульця, раніше копали колодязі знамениті — по тридцять шість сажнів! А дядько Іван знаходили воду не глибше як за десять метрів.

— Та це ж канал ґрунтові води підняв — от вам і весь секрет, — казав Фанасій Кийко, старий наш коваль, якому завжди і в усьому вірили, а цього разу не вірять: ще й до каналу дядько Іван знайшли за греблею воду так мілко, що можна було діставати її звичайним кінським поводом.

— Наче на поводі воду ту водить, як коня,— казали про нього.— Де схоче, там і колодязь викопає. І ні разу не помилявся.

Дядько Іван на те тільки всміхалися. Нічого ніколи не пояснювали. Та, здається, й не могли б пояснити, бо весь вік мовчать, тільки слухають. І читають: щоночі в них світяться вікна до третіх півнів. Невідомо, коли вони й висипаються.

По весні з усіх їхніх колодязів вилітали пшпаки, горобці, навіть ластівки, і нам малим дивно було: звідки вони беруться?

— То все Іван, отой характерник, їх із землі викопує,— казали нам бабусі.— Як викопає колодязь, так вони й вилітають.

А ми й вірили. І довго потім уявляли, як тим бідним пшпакам та ластівкам важко було лежати в землі, таким бистрим і легкокрилим, аж доки дядько Іван їх викопують, і як вони раділи, коли дядько Іван викопували-таки їх та пускали під небеса і під сонечко!

Тепер як тільки приїду, дядько Іван одразу ж відходять від свердловини, де пораються літо й зиму, чи від силосних ям під осінь, а то й від трансформаторної будки, за якою теж доглядають.

— Здоров,— кажуть.— Не привіз «Монтекристого»?— так дядько Іван перейменовували знаменитого французького графа.

— Ви знаєте, Іване Миколайовичу...— починаю виправдуватись.

— Знаю...— похмурніють дядько Іван.— Видать, не дістав. Високо, видать, лежить ця книжка, ге?

— Не знайду ніяк.

— А може, забув пошукати?

— Та ні, питав...

— Ну, то спитай іще. У Києві вона ж напевне є. Якщо в Києві немає, то тоді взагалі її нема. Може, брехали оті приїжджі меліоратори?

— Є така книжка, є,— заспокоюю дядька Івана.

— А ти читав?

— Читав,— кажу.— Давно, ще в школі.

— І ото все правда?

— Не думаю.

— Гм, «не думаю». Раз у книжці написано, що був такий чоловік, що отак збиткувались над ним багатії й прокурори, то, значить, був. І те, як він помстився їм, паразитам, теж було. Ти мені не кажи!

Я й не кажу їм більше нічого, а книжки дістати не можу. Возив дядькові Бувіна, Майна Ріда... Беруть, читають. А приїду знову — знову махають від свердловини чи від трансформаторної будки: підожди, мовляв, підходять неквапливо:

— Здоров,— подають шкарубку темну руку, що пахне вже не землею, а трансформаторним маслом.— Привіз «Монтекристого»?

— А хіба ви ті книжки, що я минулого разу привіз, уже прочитали?

— Прочитав. Нічого пишуть. А ти мені «Монтекристого» привези. Дуже ж гарна, видать, книжка! Що не читаю, а про того графа думаю.

— Привезу,— обіцяю, аби втішити дядька Івана, але дістати роман Олександра Дюма не можу.

— Ну, нічого,— потішили мене дядько Іван.— Я підожду. Тільки ти вже пошукай там, пожалуста.— Затягнулися мовчки, окуталися димком, наче їх обкурювали від пристриту чи щоб не померзли, як цвіт у саду ранньої весни, потім розвернулися і мовчки пішли до своєї свердловини щось там невідкладне і необхідне робити.

А я дивився їм услід і думав: «Ну, чого ж воно так ведеться на світі, що найдорожчим стає тобі і найлюбішим залишається зрештою не таке вже й помітне, а зовсім тихе й звичайне рідне село над ставом. І дядько Іван із своїм розводним ключем».

Про що не подумаєш найрідніше — одразу ж пригадаєш обох. І, може, саме тому вони й схожі одне на одного, що вічні в нашому житті, як земля і небо над розлогими степами? Хто його знає. А тільки б хотілося, щоб довго, ще довго хтось щоразу підходив до мене від артезіанської свердловини за моїм рідним селом і питав терпеливо й незмінно:

— Не привіз «Монтекристого»? Не привіз?..

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ДРОХВИ

Пальне закінчилось раніше, ніж його встигли підвезти, і Микола Юрченко змушений зупинитися в борозні ще до того, як напарник закушпелить по дорозі з села на бистрому й трахкітливому «їжакові». Після безсонної ночі і безперервного гуркоту трактора тиша, що впала після останнього такту мотора, здається неймовірною: аж у вухах дзвенить від неї.

Сонце з чистого неба шпарить в цю рань добряче, пригріває і аж на сон хилить. Розім'явши ноги і потягнувшись, Микола стоїть на м'якій борозні, чує її прохолоду босими ногами і всміхається не знати чому. Села не видно звідси — купається десь у легенькій імлі ще не розвіяних нічних випарів.

Гарно стояти отак, набробившись, і думати, що здивуються заправщики, здивується напарник, здивується й бригадир, глянувши на зораний лан. Ще нікому не вдавалося підняти стільки зяблі за ніч, тому і спалив бак пального, бо працював на другій швидкості безперервно. Лан лежав чорний, масний, без жодної грудки.

«От земля!» — подумав Микола з гордістю.

Земля, вміло й старанно оброблена ним і його друзями, вродила добряче, і не запеклася від спеки, і не стомилася — хоч зараз сій.

Поблизу, за біластими стернями, темно зеленіє розкішна димитрівська лісосмуга, найбільша і найглухіша в районі. Ліс, а не лісосмуга. Краса і гордість нашого степу. І подумалось, що незабаром відкриття полювання, треба подивитися, що в ній є, в цій славній лісосмузі.

Дістав з кабіни розношені, бувалі в бувальцях черевики, вступив у них, не нагинаючись, і пішов навпростець через оранку, провалюючись по кісточки в м'якій податливій землі, потім вибрів з ріллі на стерню і, піднімаючи ноги повище, щоб не шелестіти, попрямував, крадучись, до лісосмуги. В ній стрекотали, перелітаючи з місця на місце, шамотливі сороки, ласкаво і мило перегукувались горлиці, з пошвистом перепурхували чорні і сірі дрозди.

Микола знав, що в цьому вибалку лісосмуга густо поросла терном, і взяв трохи ліворуч, щоб поминути колючі й чіпкі хащі. По той бік лісосмуги розкошував чагарник, який трактористи радгоспу імені Димитрова з року в рік обминали все далі й далі: берегли лемеші або теж були мисливцями і знали, що в тернях гніздяться куріпки, знаходять притулок зайці й дикі кози, яких чимало розвелось в останні роки.

Лісосмуга обступила Миколу і поглинула враз, так що ранок потускнів і перетворився на досвіток, майже на ніч, яка влітку буває тремтливою і нестійкою в південних наших степах. Легесенько перешіптувались верхівки дерев під вітром, під ногами податливо й безшелесно лягали м'які, якісь нетутешні високі трави, і пахло тут не соляркою, не пилом і не землею, а пахло, мабуть, лісом і в цю ранню пору — трохи навіть левадою: от-от, здається, буде річка чи став.

І раптом грубий, низький стогін долинув з чагарника і змусив Миколу присісти. «Що це?» — тривожно й здивовано подумав він, напружившись. Стогін пополам з крекотом повторився не скоро. Сидів, і слухав,

і ждав. Почулося якесь шарудіння і тихий стогін трох праворуч, по той бік лісосмуги. Микола не знав, що думати. Може, п'яний хтось, а може, хворий забрів сюди?

Як тільки міг, обережно випростався Микола і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому краю лісосмуги він знову почув дивні звуки і праворуч від себе побачив раптом... Не повірив своїм очам: в кількох кроках від нього, цибато ступаючи по стерні, йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу шию, за кожним кроком сіпав головою і пильно вдивлявся поперед себе. На спині, на шиї і на крилах він ніби припав іржею, а голова була темна, і вже зовсім чорні були колючі, мов у kota, вуса. «Дрохва»,— подумав Микола, мимоволі вхопившись за серце.

— Ах-ха-х! — гугняво рикнула дрохва в п'яти кроках від нього, і щось маленьке сіре прудко підкотилось під цибаті, мовби вкриті твердою лускою, біласті й потріскані ноги неймовірно великої птиці.

«Дрохвеня!» — подумки скрикнув ошелешений Микола і ні з того ні з сього втратив раптом рівновагу, зачепившись за якийсь куц. Він шумно і безпорадно випав із лісосмуги, мов підкошений. Вдарившись об землю, помітив, як з нього вибухнув пил, набраний з цілонічної оранки. Просвічений сонцем, він здався Миколі білим і чудним серед цієї темної зелені і прохолоди, а наступної миті він уже забув про ньго: навіть падаючи, Микола не зводив погляду з дрохви і дрохвеняти.

Перелякане дрохвеня припало до землі і сіріло між стернею невеличкою грудкою, а дрохва пішла. Пішла вистрибом, розпустила крило по землі та — шкандиб, шкандиб, ніби зовсім не може бігти. Та кружля, кружля по стерні, та все зирк та зирк на Миколу, ніби просить: «Ну, женися ж за мною!»

А Микола — хап! Схопив дрохвеня, підняв із землі,

а воно й не шелесне. Неживе наче. Тільки серце його під рукою в Миколи б'ється так, що от-от вискоче! Навіть очі заплющило мале дрохвеня з переляку, і білі, як більма, повіки тремтять. А хвоста в дрохвеняти немає: самі колодочки. Якись темні й колючі голки. Циганські голки, якими в селі здавна шиють мішки або латають кінську збрую. А саме сіре й цибате, зворушливо незграбне, як дитина.

Микола дивився-дивився на нього, не міг одвести очей. Дрохвеня пригнулось, увібрало голову. Микола відчув гаряче й вологе з переляку тількице, що пахло волею й сонцем. А тоді взяв та й пустив. Нагнувся, посадовив дрохвеня на землю і розімкнув руки. Воно якусь мить посиділо без жодного руху, а потім як рвоне з місця та як дремене через стерню, а далі через ріллю.

— Ках! Ках! Ках! — кричить дрохвеня, і махає ще кволими крильми в колодочках, і так прудко біжить, що тільки пил за ним схоплюється по ріллі. Як за мотоциклом Миколиного напарника.

— Куди ж то ти біжиш? Ач яке! — крикнув йому вслід Микола і, глянувши повище й подалі, побачив цілий табун дров.

Семеро їх ходило по просищу. Семеро великих, мов телята, прекрасних і таємничих птахів — гордість нашого степу. Гордість, що все зникає й зникає і лишилася тільки тому, що полювання на дровх заборонено, і вже сьє років з двадцять мисливці тільки замріяно проводжають їх поглядами.

І тут Микола пригадав, як під час веснооранки мало не з-під гусениць його «НАТІ» вискочила дровха і, легка після зими, з кількох кроків зірвалась у небо, лишивши на торішній стерні велике яйце. Микола мусив його підняти, щоб не зачепити лемішем, а потім зуцинив трактора і поклав на ріллю в тому самому місці.

Цілий день орав та все поглядав на те місце. Яйце біліло на чорній зяблі, і він бачив його до самого вечора. Він і напарникові не сказав ні слова. А ранком знову гнав свіжу скибу, щоб подалі відоратись від того місця. Сам і засівав той клин і знову перекладав яйця на те саме місце після сівалки — тепер їх було вже двійко. Потім як не кортіло поглянути хоч краєчком ока, чи є вони там, ні разу не зважився. А ярина зійшла і сховала беззахисні яйця, і, може, сьогодні він тримав дροхвеня, що вилупилося з одного з тих яєць. Тепер можна було розповісти всім, як він близько бачив дрохву і як піймав і тримав у руках дрохвеня.

Тільки ніхто йому не повірив.

— Бреши більше, — сказав немолодий напарник, рушаючи з плугами.

А Микола стояв і веміхався. І любив ці поля й лісосмуги ще більше.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

БАШТАН

Біласта, мовби оцинкована, огудина стелеться по чорній землі, мелькає в просвітах лісосмуги і здається несправдішньою, наче її викували ковалі. Колишні, що давно вже померли. Сучасні, що ремонтують за селом плуги і борони, сівалки і культиватори. Майбутні, яких, може, й не буде зовсім, бо — техніка все зробить сама.

Хоча ковалі, мабуть, будуть. Їх завжди було мало по селах, а зараз стало ще менше — всі вони тепер на великих заводах керують такими молотами, що нікому й не снилося, і вже ніхто не зварить в горні і на наковальні звичайного прута. Є електрозварка. І газозварка. Розучились, мабуть.

Ковалі, ковалі з дзвінкими співучими молотками!

Ви найбільше потрібні кувати коней. Тепер уже й коней мало і молотків ваших не чути. За гомоном моторів? Чи кузню зробили таку, що вбирає всі звуки?

Але яку б вам не зробили кузню, в ній не накувати такої візерунчастої, такої тендітної і прекрасної огудини. Біласта, стелеться вона по чорнозему, і я б не поміняв її ні на які квіти. Цю світлу огудину на чорній землі батьківського краю.

Уявляю над столом фотографію з неї. Чорно-білу. Без ніякої рами. Модерна, вибаглива і проста фотографія, яку треба було б зробити і можна тепер зробити, бо мчимо операторською машиною навколо баштану, всі п'ятеро з кінозйомочної групи, всі — фотографи. Всі — з апаратами. А на баштан заїхати не можемо: обораний з усіх боків, заставлений лісосмугами і скиртами, затишний і тому ще більш звабливий — він нам конче потрібний в кадрі.

Питаємо пастухів, як заїхати на нього, здвигують плечима і мовчать. Питаємо комбайнерів — розводять руками. Питаємо сторожа на тракторній бригаді, дядька Томиліна, — думає, дихає важко й повільно. Дядьку, дядьку Томилін, а де ж ваші пісні і танці? Коли ж це ви їх розгубили, коли постаріли? І як же це я не помітив? А скільки ж було баштанів посаджено за цей час? Скільки їх виростало, відплодоносило, відгуло? Ви постаріли, дядьку Томилін, і мені вас жаль, і хочеться вас обняти, а я замість цього кажу сердито:

— Як же це так? Не знати дороги на баштан.

— Та Ковальчук же, — кажете ви якось хрипко і стомлено, — Ковальчук заорав усі дороги...

— Е-е-е, балакайте, — втручається Петро Солоний. — Скажіть, що зелений баштан нам усім без інтересу. А ось поспіють кавуни — сто доріг витопчемо.

— Уже пора, — покірно кажете ви, — вже перша в'язь має дозріти.

— Ну, а як найкоротше проїхати до куреня?

— Та ось Петро знає,— кивнули ви на Солоного і поглянули на всіх нас сумно й відчужено, немов попрощались назавжди.

— Поїхали, — сказав Петро, — повалили. Прямо, отако,— махнув він довгою, мов гарапник, рукою. Звук, мабуть, до того, що в степу всюди можна їхати прямо.

Гудикаємо по ріллі, погойдуюємося з боку на бік, немов пливемо. В довгій чорній машині. По чорній сухій землі. І думаємо, що ми — негативи якоїсь світлої-світлої фотографії. Чи кінострічки, яку ще треба обробити і висвітлити. Знаменита машина ЗІЛ-110, яку ще недавно бачили на фото в газетах або в телепередачах про Жовтневі й Травневі паради на Красній площі, вивозить нас із штормової смуги здибленої ріллі на площину добре обробленого баштану і несе, заколисливо й м'яко після такої бовтанки, до куреня.

Курінь, високий, солом'яно-білий і затишний, дивиться на нас чорним отвором трохи задумано й мудро, мов старі люди.

І дивиться на нас від куреня з-під руки сторож. Під'їжджаємо, а він усе дивиться. Мабуть, дивується: «Що воно за машина? Ніколи не бачив такої!» А виду не подає. Спокійно і невідривно дивиться на нас. І руки не опускає. А коли опустив...

— Леле моя, та це ж Ілько Кіона! — кричу я і стрибаю через борт машини на м'яку і податливу землю баштана.

— Він,— спокійно каже Ілько і подає шкарубку велику руку.

— А ти такий же сильний, як і тоді, в п'ятому класі, коли всіх нас боров.

— Усіх підряд,— гордовито каже Ілько і розсуває ноги, стає остійливіше.— Може, поборемось і зараз?

— Та ні,— кажу я, і чогось мені соромно, чогось ніяково дивитись на Ілька. Аж сумно мені стало, що наше покоління вибилося в сторожі.

— Дивуєшся? — питає Ілько. — Не дивуйся. На ось, візьми, — подає він правою своєю ліву руку, непомірно товсту і холодну, незграбну й повівечену руку найсильнішого в класі однолітка. — І півбока немає. Ось помацай. Як у кози. Знаєш козу? Півбока луплена, за три копн куплена...

— Знаю, Ілюшо... Знайомся. Це ось режисер. Це оператор. Це — директор картини. Не дивуйся, що молоді.

— Не дивуюсь, — каже Ілько. — Я радію. Мої сини теж, хоч і молоді... Двоє їх, обоє спеціалісти.

А від ясел дивиться на нас гвідий засідланий кінь. Вилискує під сонцем, пряде вухами, ігогокає.

— Ач, викормив скотину, — незлобиво глузує Петро. — Сам товстий і коня товстим зробив. А хто ж за злодіями буде ганятись, як ви обоє товсті отут сидьма сидітимете?

— Злодіїв тепер немає, — сказав Ілько. — Тепер, Петре, за порядком тільки треба слідити. Соблюдать порядок треба. А це ми можемо.

— Хто це ми?

— Я і мій кінь.

— А нащо він тобі?

— Об'їжджати володіння. Он бачиш ту лісоємугу? Та ні, он правіше. Ото аж до неї баштан. І он до тієї, бачиш? Ну, ото скирта за нею видніється.

— Ти скажи, — дивується Петро і всміхається до мене. — Ну, а кавуни є? Чи тільки площа?

— Кавуна, Петре, море. Що ми з ним будемо робити, не знаю. Ходіте, подивитесь, — звертається Ілько до кінематографістів. — Хоч знатимете, як ростуть кавуни, — підморгує він мені невзамітку.

— А ви бачили, як ростуть фініки? — питає хтось із молодих моїх товаришів.

— А пальми?

— А баобаби?

— Ні,— каже Ілько,— не бачив.

— То ми вам покажемо.

Йдемо. Бур'яни встигли тут нарости й після третьої культивації: тверда, мов дріт, лобода, об яку рвуть коси, і податлива, жирна й листата щиряця з колючим важким волоттям. Курай-сивунець і їжакувата квочка, світло-зелені кулі бездомного перекоотиполя і пахучий полин по глибоких борознах. А між усім цим кавуни, дині жовтіють, трохи сором'язливо, але пахнуть так, що одразу забуваєш і полин, і спеку. Стоїмо і дивимось.

— Мишко! — раптом кричить режисер операторові.— Ти поглянь: сонце ж заходить! Давай!

Обоє біжать до машини.

— Забули, що треба знімати,— сміється юна директриса.

І не сердиться. Хоч за посадою їй треба було б і гримнути на хлопців. На баштані це, мабуть, незручно.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КОВАЛЬЧУК

1

— Ну, ти їдеш? — питаю Петра Солоного, зупинившись біля його чистого двору.

Мовчить, мнется, непевно всміхається.

— Та, розумієш...

— Нічого не розумію. Ранок же, ранок який! Ти поглянь.

Петро пригладжує буйні кучері, від чого вони стовбурчаться ще дужче і проти сонця блищать, як смола.

Сонце рожеве, і Петро рожевий. І рожевіє роса, що з першою свіжістю впала на дріт, на вкопані в огорожу осі, на червону черепицю новозбудованої лазні. І дим, що йде з димарів у синє небо рівно, як струна, теж

рожевий. І ніжний-ніжний, мов дитячий усміх. Затопили печі мої односельчанки, мабуть, вперш після літа — буде тепло в хатах, буде свіжий хліб, гарний борщ, будуть пироги і млинці.

— Іван Ячейка приперся, ще темно було: мовляв, Ковальчук кличе. І негайно.

— А ти не йди,— каже Микола.— Хай Іван і той...

— Не йди,— гірко всміхається Петро.— Ти що, не знаєш Ковальчука?

— Та знаю... Викашлюватимеш потім довго.

Ковальчука знав навіть я. Доходили чутки про крутого цього голову аж у Київ. Чутки різні, здебільшого погані: грубий, несправедливий. Це — від односельчан. І раптом в одній з центральних газет стаття про того ж таки Ковальчука: яке мав право райком переводити його в колгосп «Правда» без згоди колгоспників «Родины», де він головував до цього? Чому порушили колгоспну демократію? І далі в статті наводилися факти вдалого Ковальчукового господарювання: як він перебудував село Плющівку з-над Інгулу, як економічно зміцнив відсталий колгосп, як за нього ратували колгоспники і не відпускали.

— Гарзд, — сказав я Петрові. — Поїхали, я сам домовлюся з Ковальчуком.

Петро якось перішуче поклав у машину патронташ і рушницю, а Ліда — колишня відмінниця нашої школи і теперішня Петрова дружина — винесла йому полушубок, торбу з харчами.

— Навіщо це? — здивувався. — В облаві й так буде жарко.

— Яка там облава,— спокійно каже Ліда.

Вона була така ж спокійна, як і в школі, так само рум'яніли щоки її, блищали очі, так само рівний, тонкий, гнучкий був у неї стан, а нам уже ж скільки, Лідочко? Скільки? За сорок? Будь завжди такою, роботяща, сувора і мила Лідо!

— Поїде в Добру, як миленький, раз Ковальчук сказав. Тут навіть ти не допоможеш.

— А як поможу? Як не є, а неділя ж сьогодні?

— Побачимо...

2

Якось заїхав за мною голова райвиконкому Іван Явтухович Матвійчук. Давно вже змовлялись разом об'їхати весь район, та все не випадало: то йому ніколи було, то я не міг вирватись з Києва, бо не близький же світ.

— З Ковальчука й почнемо,— сказав він, не виходячи з машини.— Ви ж не знайомі з ним?

— Та ще не довелось...

Ковальчук на запиленому газикі зустрів нас у якомусь старому, мовби довоєнному плащі, в крилатій приплюснутій кепці, давно не чищених чоботях. Вигляд мав стомлений, але незалежний: ніякого запобігання, ні тіні догідливої посмішки на пошерхлих губах, ніякого вияву тієї підкресленої ввічливості, що супроводжують підлеглих,— йому наче ніколи було тратити на це час. Він був при ділі до нас, буде й після нас зайнятий невідкладними своїми справами, а поговорити — що ж, поговорити можна, якщо вам так хочеться.

Стояв біля машини хазяїн, що не покvapиться похвалитись успіхами і не хоче скаржитись на нестатки чи на те, що хтось у районі йому чогось не додав, чи щось не прийняв від нього. Навіть коли Матвійчук сам заговорив про машину цементу, яку передали комусь іншому, Ковальчук спокійно сказав:

— Нікуди не дінуться — віддадуть.

— А коли з поля підете?

— Та вже скоро,— сказав Ковальчук нехотя.

— Домовлялися ж до свят? — нагадав чи сцятав Матвійчук.

— Та до свят же і впораємось.

— Буряк уже звезли?

— На заводі увесь.

— І силосування?

— Закінчили.

— Ну, а зяб як? За зведеннями у вас майже сто гектарів не піднятої.

— Було, — сказав Ковальчук. — Дванадцять тракторів запустили вчорашньої ночі. Завтра кінчаємо.

— Біда цього року з оранкою, — сказав Матвійчук.

— Земля так спеклась від посухи, що тверда стала мов камінь. Скелі виорюємо, — глянув на мене Ковальчук, наче поскаржився. — Лемеші так і летять. Плуги викидає, мов крашанку з розсолу. Причепні майже на трактор вилітають. Або заглиблюються так, що рами рвемо. Але завтра вже кінець...

— А я оце хочу повезти вашого земляка в «Зорі Кремля», покажу йому їхній Палац культури.

— Покажіть, — сказав Ковальчук і почав прощатися.

Ми виїхали за село, знову пізнав тут кожну стежину, по якій ходила колись мама і водила мене за руку, і кожну лісосмугу, де з батьком косили колись траву. Дороги, як і кожної осені в наших степах, блищали під сонцем, наїжджені й накочені, і кінця їм не видно було. Матвійчук, мабуть, звик до цих доріг, тому думав усе ще про Ковальчука.

— Отакий завжди: ні на кого не пожаліється ніколи — все сам та сам.

— А це правда, що він грубіян?

— Ні, — сказав Матвійчук після паузи. — Не грубий він, а різкий. Правду-матку у вічі ріже. Ще не всі ми об'єктивно оцінюємо свої і чужі вчинки і риси характеру. Хтось мусить говорити про недоліки й вади людям у вічі. Кожен з нас мусить. Але вибираємо вирази, обходимо, змовчуємо, намагаємось бути ввічливими,

добрими, а що це дає? Нічого. Тільки шкоду. Ковальчук не мовчить. За це його й не долюблюють. Для нього найголовніше — робота, діло. Все інше — на другий план. Роботяга! Життя не шкодує. І від інших вимагає того ж. А це не завжди подобається. Не завжди. І не всім.

Потім було село Явкіне. Після несхожих степів і доріг, на яких точились бої, валялися трупи людей і коней у війну, цілими колонами стояли під лісосмугами загрузлі машини завойовників, після всього, що живе і досі в пам'яті, як дійсність, потрапили ми в чудесний, майже казковий Палац культури. Просторий зал, голуба й висока, мов небо, стеля, блискучий паркет і фешенебельні крісла, дзвінки фойє і прекрасні, як витвори мистецтва, двері і вікна. Цей палац в степу найяскравіше від усього сказав мені в той день, як змінилися рідні краї. І це схвилювало радісно й світло, як щастя.

І тепер в кожний сонячний ранок, де б я не був, я згадую той Палац культури колгоспу «Зорі Кремля», як найбільший у житті подарунок.

Згадав я його і в той ранок, як ми виїздили з двору Петра Солоного.

3

Ідемо через греблю, і ставок проти сонця, як велетенське дзеркало, б'є у вічі, засліплює, бо на ньому — жодної хвилики чи складочки. Школярі-першокласники, поскладавши портфелі в купу, жбурляють у ставок грудочками, хто далі кине, а з розпашілих дитячих ротів і ніздрів бурхає ніжно-рожева пара віддихів. Дівчатка поставали, дивляться.

— Любко, — опустивши скло, кричить Петро і свариться на дочку. — Я тобі дам! Ступай зараз же, бо запізнишся!

— Ей ви! Гладіатори! — кричить у друге вікно Микола на хлопчаків. — Ви докидаєтесь, що вас і в школу не пустять.

— Пустять! — бідовий семирічний односельчанин кидає замашну грудку з вивертом, з натхненням, яке можливе тільки в заключному акорді, і йде до портфеля. За ним посунули й інші. Раз-два! — розхпнали портфелі, позакидали ранці за спини, пішли. Берег одразу спорожнів, наче тут нікого й не було. А вдальні рожевіє біла нова школа, що жде хлопчаків терпеливо і строго.

Машина м'яко погойдується на глибоких вибоях греблі, їхати доводиться повільно, мотора майже не чути, тому всі звуки села долинають чітко й виразно. Чути, як десь завели на бригаді «Беларусь», як поважно й статечно вигахкує млин, як перемовляються і видзвонюють відрами доярки — мабуть, мпоють їх перед тим, як піти додому. І навіть торохтіння гарб чути, хоч вони виїжджають у степ з протилежного кінця села довгою вервечкою.

— По січку поїхали, — каже Микола.

— Підбирають останні скирти. І баста. Можна буде зимувати: ферми завалені кормами.

4

Ковальчук сидів за столом, праворуч від дверей, у плащі, з-під якого виднілась хутрова безрукавка, в кепці, глибоко насунутій на самі брови, — на обличчя падала тінь, і воно через те видавалось суворим і різким, мов у древніх теракотових статуєток, які привозять з далеких островів Індійського океану.

Цементна підлога колишнього банківського приміщення була чиста і холодна. Щойно побризкана й підметена прибиральницею, вона робила приміщення ще більшим, ще холоднішим, і Ковальчук сидів за

тонконогим столом, відкритий і беззахисний, як на льоду.

Коли ми зайшли, він мовчав, схиливши голову, а біля протилежної стіни стояли купкою, курили й перемовлялися бригадири. Серед них я одразу ж пізнав дядька Івана.

— Доброго ранку,— сказав я йому, і подав руку, і відчув той самий металевий потиск, ту ж прохолоду й шершавість його долоні, що й двадцять років тому. І посмішка, й синій погляд очей не змінились, тільки, може, трохи прибавилось зморщок.

— Ну то як? — спитав у цей час Ковальчук і підвів голову. Побачивши мене, ледь-ледь усміхнувся на якусь мить і знову став суворим. Посмішка запам'яталась.— То як, Іване Миколайовичу,— продовжував Ковальчук, прямо й відкрито дивлячись на дядька Івана — такий погляд буває тільки у сильних, прямих і відвертих натур, що ніколи ні в чому не криються, не хитрують, нічого не змовчують. А ще — в усьому й з усіма бувають разом, ділять злигодні й тривоги — ні вигоди, ні теплого місця собі не шукають, ні труднощів не обходять. Велике діло — дивитись людям у вічі, вимагаючи від них чогось або наказуючи.

— Поїду сам,— кажуть дядько Іван,— бо Каленик кабана заколов, у місто йому треба.

— Правильно,— сказав Ковальчук. — Подивитесь там, щоб скирту підібрали по-хазяйському.

— Подивимось...

— Скирту перевезете, останню загінку оборете звідси, від чубарської дороги, і підемо з поля зовсім, щоб уже до весни тільки гній вивозити. І все.

— Атож, тракторів щоб не мучити й людей...

— Вірно. Людям і в селі робота знайдеться. Беріться, Іване Миколайовичу, за гній. Вам його вивозити, то й кагатуйте самі, щоб з'їди перегоріли, щоб сигунець був справжній.

— Авжеж.

— Ну, давайте,— сказав Ковальчук, випроставшись і глянувши на бригадирів, нетерпеливо стукнув долоньями об стіл.— Не гайтеся, час не жде.

Бригадири вийшли.

— У вас що? — спитав він чоловіка, що стояв біля вікна.

— Я по машину...

— Не буде вам машини.

— Чому? — підійшов чоловік ближче до столу.

— Тому що ви — ледар,— сказав Ковальчук, не підвищуючи голосу.

— Що значить ледар? — обурився чоловік.— Що я, не так, як усі, працюю?

— Не так. На ферму не пішли? Не пішли. Силос не закрили як слід? Не закрили. Довелося після вас переробляти.

— Ну, то й що?

— Як що? Вам цього мало? Тоді ще скажу: кукурудза, яку ви збираєтесь на базар везти, крадена.

— А ви мене за руку спіймали?

— Спіймав би, перед судом відповідали б.— Ковальчук дивився на співрозмовника пильно, не кліпаючи. Різке його обличчя стало ще різкішим, очі звузилися, стали гострі, як леза.— Я перевірів документацію: ні цього року, ні минулого ви не одержували стільки кукурудзи. Все. Ідіть.

Чоловік довго поправляв шапку, шукав щось у кишенях, збирався, мабуть, щось сказати, заперечити, але, так і не зважившись, вийшов.

— У вас що? — Ковальчук відкинувся до спинки стільця і здавався далеким-далеким, наче нас розділяв глибокий, незамерзлий ставок.

— Прошу вас, Михайле Федотовичу, не посилати Солоного в Добру. Не бачилися ми з ним хто й зна відколи...

— Ні,— сказав Ковальчук, пильно дивлячись мені в перенісся.— Треба за готівку купити цемент та ще й доброї марки...

— Доручить комусь іншому.

— Не можу. Крім Петра Васильовича, ніхто так не розбирається в цементі і ніхто так не поговорить з начальством у «Сільгосптехніці».

— Може б, хтось з бригадирів?

— Ні, бригадири всі зайняті. Та й навряд, щоб вони це діло зробили краще за вас, Петре Васильовичу,— суворо поглянув на Солоного Ковальчук.— А потім — у вас же ноги хворі, який з вас мисливець.

— Він ходити не буде, я його машиною завозитиму,— сказав я.

— Ні. Їхати треба негайно, щоб сьогодні ж закінчити кормозапарник і базу: телята в нас і досі в загоні ночують.

— Ідьте,— сказав нам Петро з жалем в очах.— Яюсь другим разом...

Петре, Петре, не буде так другого разу ніколи. Вже й молодість наша проходить, а нам все не випадає походити степами, погмоніти десь в лісосмузі чи посміятися в облаві з твоїх влучних і завжди несподіваних дотепів.

Але чому ж немає образи на Ковальчука, чому я почуваю себе ніяково і товариші мої виходять з контори поспішно і довго мовчать? Мовчу і я та все думаю, що за людина, оцей Ковальчук? Чому мимовільна повага до нього все глибше й сильніше охоплює мою душу? Чому якась ніжність не покидає мене й досі, коли я думаю про нього?

Важко йому, я знаю. Нелегкий хліб у голів колгоспу, а в нього — особливий: чуже село, слабке господарство...

Найтяжче з усього — дивитися завжди у вічі людям прямо. І прямо говорити їм у вічі все, чого вони

заслуговують. Вимагати від них усього, що необхідно в житті і роботі, і право це завойовувати власною відданістю роботі, людям, власною чистотою і чесністю.

Ось про що думалося мені в той день останнього полювання, про яке я розповім якось іншим разом, коли з нами буде невтомний на вигадки Петро Солоний.

Мені ж зараз не до полювання: так і звучить десь в душі: «Ковальчук, Ковальчук, суворий, розумний і чесний! Хай щастить вам у всьому!»

5

Відшуміло, відгуло шпарке літо за всіма календарями, а спека не спадає, і дощів як не було, так і нема. Прокушпелили по селу і по шляхах юні кінематографісти, коротко здивували всіх і зникли. Поз'їжджались на подвір'я бригад комбайни і вгомонились. Поставали за фермами світлі скирти, і горлиці відлетіли у вирій, покинувши посмутнілі наші лісоосути. Кажуть, в Іран вони полетіли, в Іран...

І я стою на порозі батьківського краю, що починається на нашому подвір'ї.

— Ну, сестро,— кажу їй і дивлюсь на засмагле обличчя,— почоломкаємось, щоб буряки твої добре вродили на ланці та щоб винограду всього не склювали кури на обійсті.

— Пока,— каже вона, і морщить перенісся, і всміхається не дуже: от-от сіпнуться губи і з очей капнуть сльози, що насторожено блищать і тремтять там до пори, до секунди.

— І ти, Миколо, щоб дрохв зустрічав почастише у кожній загінци. А на полюванні щоб тобі щастило: підранків щоб не лишав, як і годиться. І щоб трактор твій ніколи тебе не підводив: ні восени, ні взимку. А весною побачимось.

— Приїжджай раніше,— каже Микола майже сердито,— не видумуй ото!

А Валентин стоїть поряд у смугастій тільняшці, юний, рожевий, свіжий матрос. «Демобілізувався, приїздіть»,— прислав він мені телеграму.

— Дя' Шур, побудьте ще,— повторює тихо, вже не вперше.

— Треба, Валю,— кажу йому і пригадую зовсім недавно прочитані вірші:

Пасеться обов'язків цілий табун...

Табуни обов'язків справді великі, і пасуться вони по всіх полях і дорогах наших, але я не скажу про них Валентині — сам колись визнає.

— Ну,— подаю йому руку,— бажаю тобі на гражданці...

А сам і не вірю, що він відслужив свою флотську службу, що такий уже дорослий. Та й обличчя в нього зовсім юне, просто дитяче, тільки я йому і про це не скажу.

І нічого не скажу ні хаті, ні батьковому саду, ні маминій вербі в цю хвилину, бо вони так і стоятимуть в душі і перед очима.

Стоять і зараз...

Сяду, й поїду від батьківської хати, і переїду багатий наш степовий край, все ще по шпаркому літі пройду й покину все на тих самих місцях, щоб приїхати знову і знову зустріти все...

А чи все?

Спеки не буде — добре. Пилу не буде і засухи — ще краще. Але не буде ж і баштана? Не буде. І куреня?!

Іду, обганяю машини, вщерть виповнені кавунами, і думаю про той холодний осінній день, коли на визбраних баштанах запусять череди, і хтось один, а може, й кілька людей прийдуть валяти курінь. А поваливши,

сядуть, і закурять, і помовчать. А над ними, може, дощі під вітром ходитимуть. А може, пролітатиме сніг. І стане тоскно і порожньо в степу, і ніхто не повірить, що була така спека, таке пшарке літо і такі дорідні баштани.

Ніколи б не хотів руйнувати курені!

Та ще на рідних своїх баштанах...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ДОМБРОВСЬКИЙ

1

У Христофорівці били тарілку.

У Христофорівці завжди щось б'ють: взимку лід для навколишніх безставкових сіл, влітку — тюки з сіна для державної племінної конюшні, восени — диких качок. Але бити тарілку? Пхе!

Не пхекайте і не пхикайте. Биття тарілки — це неабищо. Це давня традиція. Як ото б'ють шампанське на суднобудівних заводах, коли спускають кораблі з стапелів. Ану, не розбийте хоча б пляшки шампану — чи плаватиме той корабель в океані? «Та нізащо в світі!» — скажуть вам старі й молоді корабели.

Так само в кіно. Як не розбити тарілку, думаєте фільм можна зняти? Та ніколи, нізащо і ні про що.

Отож у Христофорівці били тарілку, приступаючи до зйомок нового фільму. Може, перших зйомок у нашім краю, та ще й першого фільму про наш край. А відомо ж іще із «Залізного потоку», що «немає краю, найкращого за наш край!». І хіба те важливо, про який це край сказано? Баби Горпини живуть у всіх наших краях. І тим бабам Горпинам свої краї найкращі в усім білім світі, бо вони народилися тут, діували, працювали від зорі до зорі, народили дітей і вивели їх

в люди. І щастя наше, що їх так багато на нашій землі.

А Христофорівка... Гм, Христофорівка в нашім краю особлива, бо на річці стоїть. На справжній річці, з красивою назвою — Інгул. Дивовижна назва! І не придумаєш, звідки вона пішла, ця назва. Чи від татар, чи від печенігів. Чи, може, від сарматів. Хіба мало народів з'являлося і зникало в південних українських степах? Лишилися тільки високі могили на рівнині. Навіть згадок уже нема.

Ідеш-ідеш по тому степу, їдеш-їдеш, а він рівний, широкий і однаковий. Як небо. І, як небо над ним, безмежний. Де-не-де мріють у ньому села, де-не-де синіють лісосмуги вдалині. Та високовольтні лінії електропередач пішли й пішли собі від обр'ю до обр'ю, не розбираючи полів, доріг, минаючи села. Гудуть собі, височіють гордо і відчужено, бо існують не для якихось дрібниць чи місницьких справ, — державність вчувається в них і важливість для цілої України, а не лише для якоїсь там Новоолександрівки, Христофорівки чи Баштанки, хоч вони й живляться струмом від тих ліній. Пішли і пішли собі за крайнеба, до великих міст і великих заводів, до життя якогось іншого, важливішого, до найголовнішого чогось, чому й назви не зразу знайдете. Гудуть на вітрах товстелезні прямовисні дроти, видзвонюють у найтихішу погоду, як велухаєшся добре, і птахи на них не сідають — бояться чи поважають; і літаки пролітають над ними високо-високо, щоб не зачепитись, тільки ніч і туман накривають їх безстрашно і беззастережно.

Вночі на стиках дротів з'являються синюваті корони розрядів, а в тумані, низько тягнучи над степом, вриваються в них з розгону перелітні журавлі чи гуси. Дрохви знають, де ті дроти, бо живуть у цих стенах, не одлітаючи. Одна гуска, вдарившись об провід, косо і кружно падала на ріллю, кричала за родичами і не

хотіла падати. Кружляла й кружляла, знижуючись, мов велетенський, ніколи не бачений лист восени, а хитрий лис підняв на той крик гостру морду з борозни, де солодко спав під шум вітру, вгледів гуску і, зрозумівши, що справи її кецьські, схопився й майнув за нею саме тоді, коли ми вже брали його в облаву: отак сонного котрийсь із нас і вистрелив би добрячого лиса. Так ні ж. І шроту уникнув, і гуску поцупив у нас на очах. Майнув по борозні, тільки ми його й бачили, кричи — не кричи, стріляй — не стріляй, все одно не покине. Навіть напрямку це змінить, якщо вже обрав його за бандитським і хитрим своїм досвідом.

Попостояли ми тоді на ріллі — похитали головами та пошкодували всі за подвійною здобиччю, що так несподівано й метко зникла у нас з-під самого носа. А дроти й далі шкварчали, видзвонювали та гули собі хоч би що, і лінія електропередачі все йшла і йшла від нас в обидва боки до чогось одній їй відомого і великого, без чого, може, й нас не було б. Або ми були б якісь інші. Й інші були б наші села, наші міста і вся наша країна. Шкварчать, видзвонюють, гудуть дроти й зараз. Над полями, над селами, над лісосмугами і старими могилами.

2

На це свято викликали мене з Києва погожої осінньої днини.

Жовтіли ліси під крилом літака, жовтіли і лісо-смуги, коли ліси скінчилися, і ріки синіли, бо небо було синє-синє.

Висне небо синє,
Синє, та не те... —

пригадалися вірші з далекої читанки дитинства.

Але сонце було ще яскраве й тепле. І в його проміннях усе яскравіло тихо і мирно: і збляклі царини в

полях, і червоні черепичні покрівлі та білі стіни у селах, і яскраво чорніла рілля, піднята вже давно, а надто та, що її піднімали сьогодні: свіжа-свіжа скиба слалася за тракторами, неначе вони не орали, а оновляли землю після літньої спеки, пилу і втоми.

В кінці жовтня всі дороги виблискують під сонцем, добре наїжджені після дощів, в садах ще рожевіють яблука, а горизонт піднявся так, що видно в далекім селі жінку, коли йде з відрами по воду, і навіть курей бачимо на вулиці білих і зозулястих, а онде біжить собака, кумедно закрутивши кудлатий хвіст, і коні пасуться у царині, великі, немов верблюди, і все те неначе в мареві або уві сні — наче є воно, наче його й немає, бо реальність і видиво дивно сплітаються в тому піднятому горизонті, і десять кілометрів, що лежать між вами і тим добре видимим селом, можуть видатися раптом і тисячами. Можна навіть подумати, що все те діється в іншому часі: або вже було до нас, або колись буде, як нас уже не стане.

В Баштанці, у штабі знімальної групи, мені сказали:

— Усі вже поїхали в Христофорівку. А вас просили негайно зайти до першого секретаря райкому.

Тривало засідання бюро райкому. На другому поверсі сиділо на стільцях і канапах багато огрядних людей, з брунатними обличчями, видубленими сонцем і степовими немилосердними вітрами. Всі були в картузах, в білих сорочках, гарних костюмах. У нагрудних кишнях стриміли шарикові новітні ручки, пнулися з тих кишень блокноти.

Довгим коридором прогулювалися і стиха перемовлялись такі ж поважні і такі ж зосереджені люди.

— У тебе ж там як? Всю солому перерівав на січку?

— Де там!

— А силос?

— Що силос?
— Забив ями?
— Та забив.
— Ну, то гляди не відкривай до Нового року.
— Та думаю протриматись. У мене просянка є.
— Добре, в кого є просянка. Або он у христофорівців — плавньюєє сіно.

— Щасливчики...

— Зате в них суглинок по горбах, а в тебе чорнозем такий, що хоч хліб ним до чаю намазуй.

У приймальні сиділи попід стінами на ригучих стільцях — всі без картузів. Усі спітнілі. Раз у раз виймали хустки, витирали блискучі лоби, перекреслені навпіл поздовжніми лініями: вище лінії — білі лоби, нижче лінії — темні, засмагли, як чавун. І під козирок заглядало нестерпне сонце, обвівали з ранньої весни до пізньої осені шмальні бешкетливі вітри.

Того, хто виходив з кабінету, зустрічали запитаннями:

— Ну як? За що молотили?

— Не молотили, а віяли,— всіхається той, радіючи, що відбув своє.

— За що ж все-таки?

— За силос чи за зяб?

— За скиртування, мабуть?

— Попав пальцем у небо, в мене все це на ять.

— А чого ж так довго тримали? За щось же тебе пробірали?

— За дороги,— всіхнувся переможно той, що виїшов, і дістав сигарету.

— За які ще дороги? Дороги в нас зараз хоч куди. Аж вилискують. Це ось як дощі підуть...

— Які там дощі,— відмахується той, що вибрався сухий із води.— Доріг не переорав попід лісосмугами. Домбровський підрахував, що на цьому ми втратили дванадцять гектарів.

— Е, чорти б його взяли! — лається явкинський голова, котрий сидить під самими дверима.— Це ж і в мене така сама музика,— він поспішливо встав, підійшов до стола секретарки.

— Можна подзвонити? Я зараз, дві хвилинки.

— А він нас попереджав,— засміявся, прикурюючи, той, що відбув своє.— Ще перед весною наказував дороги по обніжках позаорювати і лишити тільки більшаки.

— Товаришу Семиліт, ми ж домовились, — гукає йому секретарка.

— Я тільки прикурив, — виправдовується Семиліт,— вже пішов. Куритиму в коридорі.

— Алло, дівчино, дайте «Зорі Кремля»,— гукає в трубку той, що має заходити на бюро. І до товариша, що сидів поруч з ним: — Будь другом, виручи. Піді зараз за мене, я тут ось поговорю...

— Ви з Києва? — запитала раптом мене секретарка.

— Так.

— Одну хвилиночку. Я зараз доповім.

— Та ні, може, іншим разом: бюро ж іде...

— Нічого, нічого,— заспокоїла вона мене.— Наказано доповісти негайно.

Секретарка зникла за дверима.

— Алло,— прикриваючи трубку рукою і стишуючи голос, гукнув явкинський голова. — «Зорі Кремля»? Хто це? А, ти, Яшников! Саме тебе й треба. Тебе, тебе! Передай обом бригадирам тракторних бригад. Обом! Хай посилають ДТ з плантажними плугами дороги по під лісосмугами заорювати. Ага, дороги...

— Заходьте,— сказала секретарка і за звичкою щільно причинила двері, в які я мав зайти.

Але не встиг я взятися за ручку, як двері широко розчинилися і на порозі став мій ровесник. У нього теж було крупне, засмагле до брунатності обличчя, як у всіх степовиків, через що вони всі схожі на молда-

ванів, на румунів — взагалі на жителів південних со-
нячних країн.

— Домбровський, — відрекомендувався він, подаю-
чи мені руку.— Радий вас бачити,— сказав без усмішки
і через те якимсь вагомо, значуще.— Давно б уже пора
заїхати, а то чую, що в Новоолександрівці буваєте. Та
і в Баштанці бачили вас не раз. Чого ж до нас не
заходите?

Великі карі очі дивляться серйозно, відкрито і
якось навіть душевно. В тих очах багато гідності, але
не гордості, ні. Немає в них ні отої робленої привіт-
ності для годиться, що завжди виникає в таких випад-
ках, ні пильної зацікавленості, в якій тебе оцінюють
з першого погляду, мовби назавжди.

Гарні чисті очі зайнятої робочої людини, що кло-
поти відклала ненадовго, тільки на якийсь час, знаючи,
що вони нікуди від неї не дінуться і до них можна
й треба буде повернутися.

— Прошу,— додав він, посторонившись. Пропустив
мене до кабінету і швидко та беззвучно причинив дзе-
рі за мною.

Назустріч підвелися чотири чи п'ять членів бюро,
трохи стомлених, серйозних людей з шкарубками силь-
ними руками і суворими обличчями.

— Знайомтесь, — коротко сказав Домбровський,
пройшов за стіл, по-діловому швидко і вправно заку-
рив, не сів на своє звичне місце, а зіперся на лутку
широкого вікна, розчиненого навстіж, і глибоко, з насо-
лодою затагнувся.

3

Сиджу за столом, на місці першого секретаря. Не-
зчувся й сам, як тут опинився. Домбровський не дуже
й припрошував, узяв за плечі, провів за стіл і посадив
на своє місце.

— Спробуйте,— сказав він,— що воно за місце

у першого секретаря. Та уявіть собі шістдесят тисяч гектарів озимини. Орної — сто тридцять дві тисячі, а всіх угідь — сто шістдесят вісім тисяч гектарів та сімнадцять колгоспів. Та п'ять радгоспів. Та корів шістнадцять тисяч п'ятсот голів. Та свиней тридцять п'ять тисяч, овець п'ятдесят тисяч...

— Та птиці з півмільйона, — вставив Матвійчук, голова райвиконкому.

— Та виноградників і садів близько трьох тисяч гектарів.

— Та ставки, що висохли по селах, — знову додав Матвійчук. — Та й села самі...

— Та ферми, — вів далі Домбровський, — та тисяча автомашин, сімсот п'ятдесят тракторів, двісті тринадцять комбайнів та причіпний інвентар, та електромотори, електродоїлки, автопоїлки, артезіани. А головне — люди. Ті, що є. І ті, яких не вистачає в колгоспах. Спробуйте уявити собі все це, спробуйте заглибитись у проблеми, що виникли, виникають і будуть виникати. Спробуйте уявити, скільки кормів треба для тваринництва, скільки запчастин до тракторів та автопарку. Спробуйте все тільки уявити — одразу відчуєте, яке це гаряче місце. Пече чи не пече?

— Пече, — сказав я.

— Ну от. Ваш брат уміє все уявити. Коли хист та досвід якийсь є. А якщо не вміє уявляти, то, я чував, ніякого толку не вийде. Користі з такого письменника — як молока від нетеля чи бузівка. Правда? — спитав Домбровський, дивлячись на мене своїми карими, потеплілими й усміхненими очима.

— Правда.

— Чи ж не тому, що письменники не знають і не уявляють по-справжньому життя сьогоднішнього села, немає і книг про село? Останнім часом не зустрічав жодної, де було б сучасне село, і люди сучасні, й проблеми, й діла. І керівники такі, щоб прочитав, позна-

йомився і сам розумнішим став. Або хоч відчув необхідність стати розумнішим. Овечкін написав «Районні будні», так ото була книга! А нові де? Все пишуть на морально-етичні теми та про кохання якесь пластикове чи поліетиленове. Та про повоенні труднощі. Воно, може, й це потрібне, але я так думаю: література на те й потрібна, щоб нове щось відкривати. В людях і в житті.

— Вірно,— погодився я.— Є такі книги.

— Може, і є. Та нам рідко попадаються,— сказав Матвійчук.

— Я ось прочитав «Две зимы и три лета»...— Домбровський помовчав.— Що ж,— сказав він по паузі.— Гарно і правдиво написано. Але — про перші повоенні ріки. А мені цікаво сьогоднішній день щоб показали. Як і куди ми йдемо? Які ми стали? Що встигли, чого досягли, а чого ще не вистачає в нас самих, в нашій роботі, в наших душах.

— О, це щось нове,— сказав секретар по пропаганді Онопрієнко,— про душу я щось давненько од вас не чув. Душа — це попівська парафія.

— Попівська? — Домбровський помовчав.— Може, й попівська, а може, й твоя, раз ти на ідеології сидиш. Кажемо ж ми «душевний стан», чорт забирай!

— Не в термінології справа,— сказав я.— Ви дуже точно зараз про літературу говорите.

— Не тільки про літературу. Те ж саме, може, ще в більшій мірі стосується кіно, театру.

Члени бюро курили, веміхалися, дивлячись на мене повеселіло, мовби кепкуючи: що, перепало? Немає чим крити?

— Ніяково? — спитав раптом співчутливо і тихо Домбровський.— А ви не знічуйтесь. Це я так, з глобальних позицій вашого брата розкритикував. Якщо з цих критикантських позицій за вас узятися, то...

— Може, так і треба,— сказав я.— Менше самозадоволення було б.

— Е-е, ні! Так можна докритикуватись хтозна до чого. Добрі начала і успіхи треба перш за все бачити, я так думаю. Погане ж і дурень виколупати завжди може. А щоб хороші начала бачити й підтримувати, треба самому бути людиною доброю, щедрою й мудрою. Література в нас дай боже! І письменників у нас хороших багато. Жаль, часу на все не вистачає...

— Іване Івановичу,— нагадав я,— часу в нас і зараз немає: адже люди чекають, хвилюються. Бюро ж.

— Нічого, що хвилюються, то нічого. Краще обдумують і відчують, чого до зими ще не зробили. Зараз ми до зими готуємось.

За вікном потужно світило сонце. Мліли вдалині під синім небом поля, і павутиння бабиного літа не пливло у прозорім повітрі, а мовби висіло, спочиваючи.

— Відправте Лілю в Христофорівку,— сказав Домбровський.— Скажіть, хай їде, а ми годин через дві звільнимось. Як ти думаєш? — спитав Домбровський Матвійчука.

— Через три,— сказав той.— Нам же до Ковальчука треба заїхати.

4

Ковальчука зустріли на баштані.

Баштан був пізній — прекрасний і сумний. Вже давно поруділа під нестерпним сонцем щиряця, що встигла тут нарости після останньої культивації, і все-таки хоронила кавуни в своїх затінках. Втратила листя — перетерлось на порох і розвіялось вітрами. Зате кавуни лежать — зелені, лискучі, свіжі і просто юні серед цієї осінньої бляклості й покори. Величезні, розкішні, мов добре доглянуті поросята.

А ось диньки залишились. Грядочкою. При самій дорозі. Нагинаєшся і зриваєш найближчу. Матінко моя, що то за пахощі, що за рай! Треба багато було взяти щедрого сонця в неба, щоб отак пахнути і бути такою

солодкою! Диво-предивне диво: кругом ріллі чорніють, підняті на зяб, зеленіють пшениці на озимих посівах, скирти золотіють за лісосмугами, а тут літо — та й край. Бур'яни й огудина пожухли, а баштан буяє, пне-ться у вічі, красується хоч би що. І тільки небо по-осінньому синє-синє, та сонце по-осінньому тихе і ласкаве, та струни павутин і незвична прозорість повітря кажуть про те, що баштан забарився, що лежати йому не довго, що завтра не стане його чи позавтрьому, бо вдарять скоро морози, чи пройдуть тут плуги й перекреслять усе до наступного літа.

— Два місяці возить,— скрушно хитнув головою Домбровський.

— Два з половиною,— поправив Матвійчук.

— Два з половиною місяці день при дні возить, а йому ні кінця ні краю. Ми вже Ковальчука й на наради не викликаємо. І машин йому підпихаємо — нічого не може зробити. От баштан, так баштан! Ковальчук уміє...

— Не в цьому суть. Головне — з найбільшого колгоспу за три роки найбагатший зробив. У кого найбільше грошей у банку? В Ковальчука...

— Хто найбільше голову морочить нам? Ковальчук,— вставив голова райвиконкому.— То лісу йому, то шиферу, то верстатів, то металоконструкцій. А це вже й мостовий кран для майстерні вимагає: гроші в мене є, допоможіть дістати, бо потрібен до зарізу.

— Зауцнене було господарство, боже ти мій,— сказав Домбровський.— І свій письменник у селі,— раптом перейшов він на жарт, але тут же й відмовився від нього.— Кого тільки не ставили головою, кого тільки не обирали: і місцевих, і сільських, і варягів із інших районів — нічого не помагало. А Ковальчук враз навів порядок.

— Не так уже і враз,— заперечив Матвійчук,— не

зрозумійте це буквально. Просто в перший же рік добилися результатів.

— Що ти пояснюєш такі елементарні речі,— всміхнувся Домбровський, зняв капелюха і взявся в боки.— От кавуни,— сказав тихо й розчулено.— Ну, де ви бачили такі кавуни?

Рябі херсонці лежали всі, як один, напоказ — продовгуваті, трохи припилені чи туманцем припалі — повтикалися в землю тими місцинами, де була колись квітка, сухопокручені хвостики позадирали вгору, і всохла огудина, темна й тонка, звисає з них, мов з кораблів канати, якими швартують їх у всіх портах світу.

А вдалині, у тих гонах, цілий натовп людей, ціла юрма машин — збирають і вантажать кавуни, і тому, що повітря прозоре і видно далеко, люди теж видаються незвично свіжими в полі, празниково одягненими.

Усі зайві дороги тут розорано, довелося прокладати пугівець на баштан у проміжку лісосмуги, а далі — по колишній оранці покотили двома широченькими воронуватими коліями. Земля в них потріскалася, якась посивіла, чи що, пружинить потроху під колесом і, накована, блищить проти сонця свіжо й бадьоро.

Ковальчук уже помітив нас, уже шпарить навпростець, переступаючи через кавуни, а то й обходячи деякі, бо довелося б перестрибувати.

— Що за люди? — спитав Матвійчук. — Що за машини?

— З Миколаєва. Не наші люди...

— Як то не наші? — дивується Домбровський.

— Ну, не сільські.

— Та воно й так видно. Чого ж вони в такому вбранні кавуни грузять?

— Звичка,— сказав Ковальчук. — І на завод так ходять.

— Ага,— сказав Домбровський. — Ну, і як вони працюють? Краще за наших?

— Та ні,— махнув рукою Ковальчук.— Так собі... Але, думаю, за суботу і неділю баштан звезуть.

— А возять просто до міста?

— Атож, зразу. Машин у них вистачає.

— Багато збавив їм?

— Анічоґісінько. Ще й задоволені: з поля беремо, мовляв, а не з других чи третіх рук. Самі вантажимо, самі й возимо — ціліший товар буде. Та де ви візьмете отакого кавуна в цей час,— з гордістю сказав Ковальчук, узяв із землі кавун, обтер його і подав,— візьміть у руки і стисніть.

Знаю. Найкращий спосіб вибрати кавун.

Від найменшого потиску кавун стрельнув розко- тисто й багаторазово, наче там щось лопалось у ньому чутливе й ніжне, як подих, лопалося в тисячах на- прямків, хрустіло, рипіло й переливалося.

— По скільки ж продаєте?

— Дешево продаю. Шефи, — сказав Ковальчук. — А своїм пропоную по п'ять копійок,— є такі, що й не беруть.

— Звичка, — сказав Матвійчук. — До натуроплати звикали десятиліттями, а до грошової за два-три роки теж пристали всі, бо вигідно. А як до кавуна, до вино- граду дійде — біда.

— А те, що за свою працю гроші одержали, що на ті гроші й мають усе купити, того ніяк не розуміють. Не хочуть зрозуміти.

— Слабо роз'яснюєте, Михайле Федотовичу.

— А мені ніколи роз'яснювати,— мовив Ковальчук, дивлячись не на Домбровського, а на мене.— Я раз ска- зав на загальних зборах, не послушали. Сказав по бригадах. Не слухають, сердяться, то я ділом і пояс- нюю: тим, хто братиме, відпущу, а хто п'ятака шко- дує, агітувати не будемо. Ось продамо людям до скиб- ки, тоді знатимуть, як за п'ятак тягнутись,— потемні- лим поглядом облів нас Ковальчук. Широко поставлені

очі поменшали, низько навислі брови опустилися ще нижче, так що й сонце до очей не діставало, і вони темніли десь вглибині, наче аж зимою дихнуло.— Кажу, заплатіть п'ять копійок за кілограм, їжте собі кавуни, а ваші гроші у вашій же касі лежатимуть готовенькі! Так ні ж! Дрібновласницька психологія декого заїдав.

— Ну, а ви з людьми по-доброму говорили?

— А хто ж, піп з ними говорить, чи що?

— Так ти про оце й хотів з нами радитись? — спитав Матвійчук.

— Добрі тобі поради, — сказав Домбровський, — спочатку зробіть, потім радиться. У вас же все вирішено?

— Та ні, я не про це, — відмахнувся Ковальчук. Гладенько погелений, в білій сорочці і в новім плащі, він був підкреслено незалежний, акуратний і сухуватий. Навіть губи в нього були сухі й пошерхлі. А очі сухувато блищали з-під тонких і прямих, як леза, брів.— Я, Іване Івановичу, про ставок хочу спитати. Чи мені братися самотужки за нього, чи буде якась підмога від держави? Розумієте, — обернувся він до мене, — в Бармашовій, за п'ять-шість кілометрів, ставок аж гуде, а в нас висох і замулився — ніякої надії.

— Бармашовці воду з каналу беруть.

— Та не з каналу, а з водойми цукрового заводу, який живиться Дніпровським каналом. Бармашовцям лахва випала, — говорив Ковальчук, — а нам без ставка хоч пропадай. Навіть люди почали з села тікати. Переселенці перебираються в Бармашову або на цукровий завод. Вигідно! Зручно! Риба є. Птицю водоплаву розводь. Влітку купайся. Аякже.

— Да-а-а, — протягнув Домбровський і з якимсь вдоволенням глянув скося на Ковальчука.— От ти й попався, Михайле Федотовичу. А що я тобі говорив? «Не хлібом єдиним сита людина». Нагадував тобі не раз.

— Нагадували, нагадували,— повторив Ковальчук, дивлячись знову на мене, а не на Домбровського. — Треба було три роки отут пуна попервати, щоб дійти до цієї розмови. Попервах мусив хоч на хліб людям нашкребти. А тепер помагайте мені і з Будинком культури, і з ставком...

— Поможемо, Михайле Федотовичу,— сказав Домбровський суворо. — Дай розібратися. Не ти один з ставком бідуєш.

— Без ставка,— поправив його Ковальчук і підморгнув своїми бровами-лезами.— Знаю, що не один. Але баштанці з Інгулу воду беруть. Вони до райкому ближче!

— Ну, ну, Михайле Федотовичу, навіщо ж так! — сказав Матвійчук.— Ви ж знаєте, що райцентр постається водою з Інгулу вже хтозна й відколи. Колгосп лише скористався цим. Чи збирається скористатись. Труб же ми йому не давали.

— Та він і сам це добре знає,— сказав Домбровський.

— Ну, баштанцям труб не давали — дайте мені.

— Сім кілометрів?! — здивувався Матвійчук.

— Не сім, а п'ять,— уточнив Ковальчук.— З вершини бармащовського ставка братиму.

— По-твоему, труби в мене в кипені лежать? — сказав Матвійчук.

— По-моєму, як Іван Іванович захоче, то й у Нікополі можна дістати.

— Ні, Михайле Федотовичу. Не буду я діставати. У нас труб для автопоїлок не вистачає. Для трубопроводів райцентру з боєм дістаємо, а тут...

— А тут що ж, не люди? — спитав Ковальчук.

Домбровський пильно поглянув на нього, помовчав і сказав спокійно і навіть ласкаво:

— Дай час, Михайле Федотовичу. В область з'їжджу, в меліораторів дізнаюсь відносно каналу Снігу-

рівка—Новий Буг. Якщо туди протягнуть канал, тоді ми заживемо! По всіх селах воду пустимо.

— А як не проведуть? — вперто й настійливо він своєї Ковальчук.

— Як не будуватимуть каналу, обіцяю тобі з весни допомогти.

— Так що ж мені, — присмирів Ковальчук, — можна ставок чистити? До морозів би встигли чимало зробити.

— Само собою зрозуміло, — підтримав його Домбровський.

— Чим збираєтесь чистити? — спитав Матвійчук.

— Бульдозерами, — не моргнувши, відповів Ковальчук. — Два бульдозери дістав.

— Де?

— Це вже мій клопіт. Ідьмо подивимось, звідки починати, бо я й сам не знаю: чи весь чистити, чи тільки половину.

— Ти хазяїн, тобі й вирішувати, що ж ми тут тобі нарадимо, — сказав Матвійчук.

— А я думаю, Михайле Федотовичу, — сказав Домбровський, — раз уже замахнулись, чистьте увесь. Це, як масло в каші, чим більше, тим краще. Оце і вся моя порада, і вибачай, Михайле Федотовичу, мусимо їхати в Христофорівку.

— Гостя туди завезете? — не дивлячись на мене, спитав Ковальчук, наче я тут і не стою. Наче мене тут і немає.

— Та й гостя. Й самі туди запрошені.

— Ну гаразд, — сказав Ковальчук і подав Домбровському руку.

— Ти от що, — затримав його руку в своїй секретар райкому, — порадься з правлінням, чи потрібно вам щороку стільки баштана?

— Потрібно, потрібно, — заспішив Ковальчук. — Двісті — двісті п'ятдесят тисяч прибутку на рік. Це

вже перевірено. Про баштани мови нема. Давайте про ставок думати.

— Про ставок уже вирішили, — сказав Домбровський і пішов до машини.

5

— Справний мужик, — не одриваючи погляду від дороги, сказав шофер про Ковальчука. — А от люди не задоволені ним.

— Які люди, Семене Никифоровичу? — спитав Матвійчук.

— Та які ж, колгоспники.

— Ті, що п'ятака шкодують за кавуни платити?

— Не тільки, — сказав Домбровський. — Найбільше, звичайно, ці. Але й іншим глобальність Ковальчукова не подобається. У відсталих колгоспах тверда рука потрібна. Це факт. Це вже вивірено сотні разів. Наприклад, в «Правде» змінилося чоловік з п'ять голів, а толку ніякого. Тільки Ковальчук зумів налагодити дисципліну, господарство, економіку колгоспну підняв. Так що тепер будь-кого постав — хазяйнуватиме. Бо й люди розставлені правильно, і господарство ведеться рентабельно, і почуття відповідальності зумів прищепити кожному. Ви кажете, лають Ковальчука. Може, й лають. А спробуйте його забрати звідси? — Домбровський глянув на Матвійчука. — Пам'ятаєш, як ми його забирали з «Родини»?

— Ще б не пам'ятати, — засміявся голова райвиконкому. — До «Известий» дійшло. Після тої статті до нових віників пам'ятатимемо: звинуватили нас в тому, що, всупереч загальним зборам колгоспників, забрали в них голову та перевели в інший колгосп. Чудеса! Реметували, лаялись, жалілись на нього: і сякий Ковальчук, і такий, і жорстокий, і грубіян, а як дійшло до того, щоб перевести в «Правду» Ковальчука, ніяка

гайка. Не відпустимо — й край. Всі на звітно-виборчих зборах за нього проголосували.

— Там як було,— обернувся Домбровський до мене.— В «Родину» ніхто з членів бюро їхати не хоче: провалять Ковальчука, забалотують. Дуже вже багато скарг на нього було. Ну, довелося їхати мені. Приїжджаю, збираю правління, партійне бюро, актив: з чим будемо на загальних зборах виступати, кого рекомендуватимемо?

— А Ковальчук саме в Криму в санаторії був,— вставив Матвійчук.

— Так, мовляв, і так, кажуть мені,— продовжував Домбровський.— Провалимося з Ковальчуком, як пить дати, бо всі люди проти нього. Ну що ж. Вношу пропозицію: в «Родине» збори відкласти, бо звітувати має Ковальчук особисто. Повертаюся в район, доповідаю на бюро свої пропозиції, намічаємо кандидатуру нового голови в «Родину», а Ковальчуку шлемо телеграму в санаторій, пропонуємо йому «Правду» — всі члени бюро за це проголосували, бо за два-три роки в «Родине» він попрацював блискуче. Ковальчук погоджується і, повернувшись, приймає господарство «Правды», бо там про нього знали. Не тільки чули, а й бачили, як він налагодив діло в «Родине», як-не-як сусідні колгоспи.

— Два роки підряд новоолександрівці вимагали Ковальчука, — сказав Матвійчук. — Ковальчука нам дайте — й край, бо доказайнувалися далі нікуди.

— Збори в «Правде» провели за півтори-дві години, обрали Ковальчука одноголосно. І от я їду з ним в «Родину». Зробив він звітну доповідь, покаявся в гріхах, а я бачу: гріхів у Ковальчука перед колгоспниками нема. Доповідь вийшла суха, але така, що й бажати кращої не треба. І рілляництво, і тваринництво, економічні показники — все в ажурі. А в дебатах почали його молотити. Все йому пригадали: і на кого коли крикнув, і кому куди машини не дав, і кому зга-

ряча грубе слово сказав. А одного разу породіллю в Інгулку на грузовику відправив, не дав свого газика, бо на бюро райкому в Баштанку поїхав. І цього не забули: породіллю — на грузовику, а сам поїхав газиком! Найбільше ж лаяли його за те, що карав безжально за невихід на роботу, за те, що п'яним когось зустрів, за мілку орачку іноді на десять-п'ятнадцять трудоднів штрафував. Як взялися за Ковальчука — аж дим з нього йде. Всі свої санаторні кілограми і калорії, бачу, випаровує. Жаль мені стало Ковальчука. Беру і я слово: «Ну, що? — питаю. — Будемо знімати Ковальчука?» — «Будемо!!! — гукнули збори. — Натерпілися вже!» — «Будемо голосувати?» — питаю. «Яке там голосування! — кричать. — І так усе ясно!» Ну, думаю, якщо все ясно, то зм'якшу хоч трохи такий суворий і несправедливий вирок Ковальчуковому головуванню. Бо і йому з такою оцінкою працювати в новому колгоспі нелегко буде, гіркота гризтиме, і новому голові, що сидить ні живий ні мертвий у президії, тут буде не з медом. Ну, і взявся я Ковальчука реабілітувати. Проаналізував показники, виробничі й фінансові, про його відданість роботі заговорив, про те, як складно налагоджувати господарство, коли вже воно розладиться, — через те, мовляв, і вдавався Ковальчук до крутих мір і заходів.

— Це правильно! — гукнули з залу. — День і ніч, як потовкущий Марко по пеклу, товкся.

— Звісно, преданий і роботящий чоловік, чого там! — сказав дід Михтей, скотар і книжник. Все, було, на чергуванні біблію ночами читає скотарям. Так що й на правління його викликали не раз та попереджували.

— Ну, а тепер новому голові буде легше вести налагоджене господарство, — сказав я, щоб підбадьорити товариша. — А Ковальчука ми посилаємо в «Правду». Отут мене дід Михтей і підсік.

— Звиняйте,— зупинив він мене.— Як же це так виходить? Чоловік старався-старався, налагодив усе, а тепер, значить, іншого на готове ставите, а Ковальчука знову в прорив?

— Не ставимо,— кажу дідові,— а ви оберете собі нового голову. А Ковальчука ви ж самі не схотіли.

— Е, ні,— каже дід Михтей.— То ми з ним по душах тут поговорили. Бо, як по правді, то, може, ми самі й винні, що Ковальчук штрафував нас та іноді й кріпким слівцем крив. Га? Може ж, з нашим братом інакше і не можна було?

Бачу, бісів дід повертає так, що моє ж заступництво проти мене обертається.

— Ви, діду, сідайте,— каже секретар парторганізації, бо дід Михтей як підвівся, так і стовбичить в першому ряду, світить своєю білою бородою і сердито й завзято блискає на мене своїми древніми окулярами, які почепив не знати на що перед тим, як попросити слова.

— У нас бесіда,— каже він спокійно, не збираючись і не думаючи сідати.— А ти, Паптюхо, не заважай.

— Побесідувати,— кажу,— можна. А тільки що ж нам бесідувати? Ви вже своє голосуванням сказали. А товариша Ковальчука вчора в «Правде» одноголосно обрали головою. Я тільки на прощання хотів дещо уточнити, щоб і образи у вас несправедливої не лишилось, і товаришеві Ковальчукові працювалося на новому місці охотніше. Щоб знав він, що лінія його правильна. От для чого я й говорив тут про його роботу.

— Так дуже ж правильно говорили! — аж руками змахнув дід Михтей.— І я ж кажу, що чоловік він правильний, що так з нами й треба було працювати. От нехай він і той. Хай і далі працює з нами, раз кебету має, а нового товариша в Новоолександрівку посилайте, хай там свою лінію править, а Ковальчук що ж... Ковальчук наш, хай у нас і лишається.

— Е, ні, діду,— підвівся секретар парторганізації,— вже проголосовано, тепер нічого сюди-туди смикатись...

— А ми ж, як на те пішло, то й не голосували! — підхопився чоловік, котрий більше за всіх на Ковальчука нападав.

— Ви всі одностайно і давно вирішили за Ковальчука не голосувати.

— Звиняй, Пантюхо, роздумали. Товариш секретар райкому нам ось розтлумачив, ми й передумали.

— Засватана дівка завжди краща,— сказав дід Михтей, і сів, і довго там бурчав щось, усідався й покрекував, а мені здавалося, ще й у бороду посміхався.

Глянув я на Ковальчука, а він сидить, хоч би що: всміхається скупо, а очі спокійні-спокійні.

— Михайле Федотовичу, скажи ти своє слово,— звернувся я до нього, сподіваючись, що він не відступиться від свого слова і що він один мене виручить у цій ситуації.

— Скажу,— підвівся Ковальчук.— Раз ми вже по душам говоримо, то я за себе і за вас усіх скажу: утікаю я вам, та й ви мені в печінках сидите. За моє жито, та ще мене й бито. Бо не для себе ж я старався. Ось іду од вас. Що я нажив для себе? Ні корови не придбав, ні кабана не вигодував, ні хати собі не поставив. Тільки працював. І вас усіх примушував працювати, як треба. Для вас же, для вашого ж колгоспу. А тепер годі. Одрізаю скибку од хліба, і я вже дав слово людям у Новоолександрівці і ось на бюро райкому,— кивнув він на мене.— Так що звиняйте. Ви вже проголосували проти мене, дякую вам. Обирайте собі другого голову, може, з ним краще спрацюєтесь.

— Не хочемо другого!

— Не треба нам другого!

Посхоплювалися всі з місць, кричать, руками розмахують.

— З тобою ми всі труднощі ламали,— знову підвівся дід Михтей і підійшов до самого столу.— З тобою ми, Федотовичу, не один пуд солі з'їли. А тепер і горем об землю. Тепер і поживемо, і попрацюємо в згоді. Га? Бо тільки ж тепер і працювати гаразд буде. По справедливості. А так що ж воно виходить? — розвів дід Михтей руками і випустив шапку. Довго нишпорив під ногами, нагнувшись, знайшов її, як сокирку під лавкою, по-хазяйськи струсив лил і надів для чогось.— Ну, то як? — блиснув на Ковальчука окулярами своїми сердитими.— Не прогнівайся, що тут тебе кріпко поскубли, бо й ти ж нас не одними добрими словами жалував, га? Квити, чи як?

— Пізно, діду, все вже вирішено,— сказав Ковальчук,— і я своє остаточне рішення вам об'явив. Ви мені своє, а я вам своє.

Натягнув картуза і вийшов.

— Ну, то як же будемо рішати? — спитав мене дід Михтей.

— Та ось сядьте ви, діду! — крикнули з залу.— Не стовбичте ото перед столом! Це вам не в церкві.

— Товариші! — гукав секретар парторганізації, дзвонячи по графіну олівцем.— Товариші, порядок! Не порушуйте порядок зборів. Питання товариша Ковальчука вирішено. Давайте обирати голову.

— Не будемо обирати!

— Не хочемо обирати!

— У нас є голова! Іншого нам не треба!

— Оголошуй перерву на півгодини,— запропонував я голові зборів.

Але перерва не врятувала. Голосувати за нового голову відмовились і розійшлися.

— Отоді саме хтось і в «Известия» написав,— сказав Матвійчук.— Приїхала молода симпатична кореспондентка, так мило про все розпитувала, така, знаєте, делікатна, ввічлива, а статтю рубонула таку гостру,

хоч з партії нас виганяй: і Статут сільгоспартілі порушили, і з рішенням загальних зборів не порахувались. А яке ж рішення? Рішення було зняти Ковальчука. Тільки що формальності не було дотримано — рук не піднімали. При такій одностайності, може, й не треба було.

— Треба, треба,— майже сердито сказав Домбровський.— Саме в цьому я й припустився помилки.

— А може, й справді треба було Ковальчука залишити в «Родине»,— сказав я.

— Ні. Ні в якому разі! По-перше, він сам довго просився з того колгоспу. А по-друге, в Новоолександрівці він був потрібен до зарізу. Але діло йде до того, що настане час і з Новоолександрівки його забирати.

— Та ви що? — здивувався я.

— Не дивуйтесь,— сказав Домбровський. Довго розминав сигарету, довго й закурював. А закуривши, мовчав якийсь час, дивився на озимину, яскраво залиту сонцем, на далекі села, що празниково білили під піднятими обр'яями.— От ви дивуєтесь,— обернувся він з переднього сидіння і зручно зіперся на його спинку.— Ковальчук працює круто, як я вже сказав — глобально. А починається все з дисципліни. З відповідальності кожного за свою роботу, за свою ділянку чи діляночку. Отут і виробилась твердість Ковальчукова, ота глобальність, чи що, котра покликана домогтися від людини повної віддачі, щоб працювали люди на совість. І от настане час, коли свідомість і організованість людей піднімається на такий рівень, що їм уже не треба нагадувати про їхні обов'язки. Не треба від них вимагати того, що вони самі роблять без нагадувань і понукань. Навпаки — треба вже самому вчитись у них. Тобто настає час душевних, а то й задушевних контактів, коли найперше — делікатність, чуйність потрібна. А Ковальчукові саме цих якостей і бракує.

— Може, поговорити б з Ковальчуком, порадити йому стиль роботи змінити...

— Гм,— сказав Домбровський, затягнувшись, і лукавого ока довго не зводив з мене.— Послухати вас, так воно і справді не так уже й важко: викликати Ковальчука на бюро, і сказати йому, що от, мовляв, налагодив ти дисципліну, підняв господарство, людей розставив — все, міняй стиль. А як йому змінити стиль за один день, коли стиль цей характером Ковальчука визначається? Ні, брате, нелегка це справа.

— Щось ви дуже закостенілим уявляєте собі Ковальчука.

— Не в Ковальчукові діло. Тут штука тонка. Буває, і трудиться чоловік, і душу вкладає, старається за десятьох, а от коли не на місці — біда! Нічого не вдієш! Потрібні люди і чуйніші, і освіченіші, і душевніші. Іноді ловлю себе на думці: а сам я не відстав, не засидівся на вчорашніх позиціях? Намагаюся все зважувати, суворо аналізувати свої рішення та вчинки. Мабуть, не в усьому й не завжди буваю на висоті. А відчую, що не в ногу з вимогами часу йду... Що ж, тоді сам попрошусь. Аякже! Судячи інших, суджу й себе... По-всякому буває. Над усім думати та й думати доводиться. А думати перестанеш — пропав! Випередить тебе час, тоді вже не наздоженеш, брате. Як на марші, в багнюку. Вам доводилось відставати на марші?

— Так, доводилось відстати од своєї роти на марші,— сказав я Домбровському.

— За Віслою? — спитав він.— В наступі? Ну, що то за відставання в сорок п'ятому,— сказав Домбровський, мовби й роздумливо і все ж глузливо.— Другий ешелон ішов тоді за вами. Штаби, тили та все свої. А от коли перший кавалерійський корпус Белова прорвався через бойові порядки Гудеріана під Москвою в сорок першому...

— Я чув і читав про цей рейд,— сказав я.— Гудеріан написав, що корпус прорвався і щез у лісах та болотах, так що й сліду не лишилося.

— Еге ж, мовби всі ми втонули у твані,— сказав Домбровський.— Всі до одного. А ми їм тоді сипонули жару під хвіст. Може, вперше сипонули! Вся четверта армія Клюге нас запам'ятала. Тільки фельдмаршал не встиг про це написати, ковтнув десь у Франції ампулу з ціаністим калієм. Так отам, брат, відстати було страшно: на кожному кроці, кожної миті чигала на тебе смерть. Кругом німці, зима і бездонна трясовина під снігом. Там усі ми були, як один. Тільки тим і тримались. Ніколи не було відстаючих. Навіть тоді, коли з'їли коней і єдиною поживою стала нам клюква на неприступних улітку багнах і кора дерев. А чому? Як ви гадаєте?

— Тому що така була обстановка.

— Вірно.

— Тому що всі там однаково ходили під смертю.

— Так.

— Усі були рівні, від солдата до генерала. Я це знаю. Здається, свідомість стає спільною, не лише дії і вчинки. І це — тільки в нашій армії.

— От-от! — вигукнув Домбровський. — Свідомість! В таких випадках можна здійснити нездійсненне.

— Рішучість теж не завадить, — сказав Матвійчук. — Особливо в складній ситуації.

— Як ото з вивезенням пшениці цього літа? — нагадав шофер, глянувши на секретаря райкому.

— А-а,— посміхнувся Домбровський.

— Розкажіть,— попросив я, але Домбровський махнув рукою.

— То випадок не типовий. Унікальний, можна сказати. Зараз відставати ні в чому не можна. Ніде! От яка штука. Тільки на свідомості людей можна досягти всього. Плюс матеріальна зацікавленість.

Плюс! — наголосив Домбровський, піднявши пальця і обернувшись до мене.— Головне ж — свідомість людей. Це наше партійне радянське кредо. І традиції.

— От-от,— підхопив Матвійчук.— Саме ж на свідомість ти й бив, коли автоколонну затримував.

— Кинь, Іване Явтуховичу. Прошу тебе.

— Не проси. Ти свій. Гість он просить. Кого ж мені вблаготворяти: тебе чи гостя?

— Ат,— сердито і різко махнув Домбровський рукою і почав закурювати.— Завезіть мене до контори «Доброї криниці»,— сказав він, мабуть згадавши щось невідкладне або й розсердившись на Матвійчука.

— А биття тарілки? — спитав Матвійчук.— Ми ж обіцяли?..

— Під'їду пізніше. З директором радгоспу. Як-не-як, а це ж його територія. Незручно без господаря.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ОЙ У ПОЛІ НИВКА...

— Рік був, ви ж знаєте, посушливий,— почав Матвійчук, звертаючись до мене, як ми вже вирушили, висадивши Домбровського.— А врожай у нас хоч куди: на парах до сорока центнерів «безоста-один» дала.

— А в Ковальчука по сорок два,— обернувся Семен Никифорович, водій, і глянув на мене мовби з гордістю чи просто з задоволенням.— Це у вас, в Новоолександрівці. Отам біля димитрівської лісоосуки, знаєте?

— Ага, там поділ. Там завжди навесні талі води збираються.

— От-от. Колись на тій землі хазяйнували поміщики.

— Ви не збивайте,— сказав терпеливо і тихо Матвійчук.— Не збивайте. Знаємо ці ваші штучки, Семене

Никифоровичу: боїтеся, щоб від Івана Івановича не перепало? Мене ви не одурите, недарма ж сім років разом працюємо.

— Не піддурю,— сказав Семен Никифорович.— І не збираюся: просто Іван Іванович не любить це згадувати. І нам, мабуть, не варто... Ще напишуть щось не те.

— Почав, то вже розкажу. Ну, от. Дали нам автоколонну. Ото була робота! За три доби підібрали все зерно на токах, вслід за комбайнами дочиста вивозили — тільки встигай зерно очищувати та сортувати. І вискочили ми на перше місце в області. План виконаємо — можна ще й хлібом людей авансувати. Всі голови колгоспів це знають. І люди знають. Удень і вночі на токах працювали. Кореспондентів наїхало! Республіканська преса нас підняла, про обласну вже й говорити нічого. Дзвонить в суботу секретар обкому. Так, мовляв, і так: на перше місце в республіці вийшли. Давайте, натискуйте, бо помішники з Кіровоградщини на п'яти вам наступують. Не підкачайте! «Скільки до плану залишилось?» — питає. Підраховали ми: дві тисячі двісті тонн. «За ніч встигнете?» — питає секретар. Прикинули — встигаємо. «Ну, глядіть же,— каже,— завтра вранці рапорт в ЦК підготуйте. Там чекають».

Мотнулися ми по району, довели до кожного директора й голови це завдання, а вони й самі вже все підраховали. І погода стоїть! Тиха, сонячна, вночі ні росинки. Тільки під ранок на якусь годину-дві зупиняться, доки зміну здадуть та комбайни заправлять, змастять. За зерном, отже, не буде зупинки. Тільки б шофери та вантажники не підвели. Елеватори не встигали приймати хліб, то ми на полустанках прийомку зерна влаштували, сипали під навіси. Кипить робота! На ніч мало що й зостанеться: по дві-три ходки на машину. Ну, од сили — чотири. І тут раптом зникають машини. Я саме поїхав у колгосп «Комувар», а там

переполох: їм найдалі возити, від Кіровоградського шляху, через Інгул, на Лоцкине, аж раптом не повернулись на вечір усі десять чи дванадцять автомашин. Що за okazія? Дзвоню на Лоцкине — кажуть: розвантажалися з годину тому і поїхали на Добру Криницю. Дзвоню в Добру Криницю, не відповідають. В «Правду» дзвоню, в Новоолександрівку, і там така ж історія. В Явкіне дзвоню — те ж саме: немає машин. Я тоді в Добру Криницю їду. Бачу: всі машини зібралися тут, вишикувалися під лісосмугою, очікують решту.

— Що трапилось? — питаю.

— Відїжджаємо, — каже начальник автоколони. — Відрядження наше скінчилось.

— В райком дзвонили?

— Ми райкомові не підлягаємо. До нас своє начальство приїхало. Нам би тільки документи підписати у директора «Доброї Криниці». А він не підписує — секретаря райкому чекає.

Іду в контору. Директор на телефоні висить — розпарився, бо огрядний такий, розчервонівся, як рак, втирається хусткою і мовчить, жде. Коли я зайшов, пальця підняв: не заважай, мовляв.

— Не відповідає? — питає когось у трубку. — А де ж керуючий? Поїхав кудись? Що ж ви з нами робите? Ви ж нас без ножа ріжете! Не ваше діло? А чие ж це діло — хліб державі здавати? Га? Алло, алло! Повісила трубку, — він вилаявся і теж кинув трубку на важіль, почав обома руками витирати обличчя, шию, навіть груди — тече з нього піт річками. Спек! — Біда, — глянув на мене побілілими очима.

— Домбровського розшукали? — питаю.

— Ледве розшукав. Зараз буде. Але й він не допоможе: вони занаряджені до вісімнадцяти нуль-нуль сьогоднішнього дня.

— Ну й ну, — сказав я, розуміючи, що діла наші

кепські.— Зараз уже сімнадцять тридцять. Викликайте обком, першого секретаря.

— Я вже дзвонив. Нема його.

— Ходімо затримаємо їх до приїзду Івана Івановича.

— Вони без документів не рушать. А мені ж лишилося ще б хоч по одній ходці... Своїми возитиму — і завтра не перевезу,— директор радгоспу так закульгав до току, що я ледве встигав за ним.

Тік був поруч, на виїзді за радгоспним висілком. Машини так само стояли під лісосмугою.

Тільки ми на тік прийшли, аж тут і газик підкотив, і вискочив з нього натоптаний чоловігя. Знехотя кивнув начальнику автоколони, на нас і не глянув.

— На двадцять нуль-нуль бути в Снігурівці,— сказав, поглянувши на годинника, і таке в нього кам'яне обличчя, що я з першого погляду зрозумів: з ним каші не зварити.

— Товаришу,— звернувся я до начальника автоколони, теж в свою чергу ігноруючи прибулого,— давайте домовимось...

— Звертайтеся до начальника відділу експлуатації, він тепер тут старший і я виконую його розпорядження.

Тим часом той рушив до свого газика — знайшов, дивак, на чому їздити в таку жарку й суху пору.

— Одну хвилину,— зупинив я експлуатаційника.— Зачекаємо першого секретаря райкому...

— ...і тоді поїдемо разом,— підхопив запилений і злий, як чорт, начальник автоколони, якому, мабуть, не дуже й хотілося нас залищати.— Дозвольте, товаришу Степанюк, затриматись годин на дві: якраз би радгосп з планом упорався.

Начальник експлуатації раптом скинів:

— Вам скільки разів повторювати? На двадцять нуль-нуль — в Снігурівці! Ясно? Там вас чекають.

Водії мовчки спостерігали цю сцену, а на току гули ВІМи, на току люди квапилися очищати зерно, що надходило від комбайнів, і довгий бурт його зростав на очах. Бурт зерна, що його неодмінно треба було вивезти цієї ночі на приймальний пункт.

— Товаришу Степанюк,— уже вмовляв його начколони,— ну, дозвольте зробити ще хоч по одній ходці, і тоді поїдемо разом.

— Ні. Відмічайте відрядження, оформляйте документи і — в путь.

Саме в ту мить вилетіла з-за лісосмуги «Волга» — Іван Іванович вийшов, глянув на мене, на представника автотресту, все, мабуть, зрозумів чи й знав уже — він завжди знає, що діється в районі.

— Товариші,— сказав так, наче все було вирішено давно,— ви залишаєтесь і...

— Наше перебування в Баштанському районі зумовлено наказом і договорами до вісімнадцяти нуль-нуль. За новим наказом керуючого автогосподарством, колона о двадцятій нуль-нуль має поступити в розпорядження Снігурівського району. Ми знімаємось негайно! — твердо сказав автотрестівець.

Він був уже далеко.

— Ви згодні затриматись? — тихо і спокійно спитав Домбровський начальника автоколони.

— Згоден.

— Ви чуєте, товаришу Степанюк? — спитав Домбровський.

— Я виконую наказ керуючого,— відрубав той.— І ніхто не має права його відмінити.

Іван Іванович довго й уважно дивився на нього і раптом, вирішивши щось, швидко відійшов на кілька кроків убік.

— Комуністи! — владно сказав він. — Комуністи, до мене!

Так сказав, що аж серце моє здригнулось. Аж клу-

бок підкотив до горла. І всі відчули тої миті, що діло повертається круто, що не лише одне виконання плану — сьогодні чи завтра — стоїть за цими словами, а щось значно серйозніше. І рушили всі ми до нього, обступили секретаря. А Домбровський глянув туди, де всі ми тільки що стояли, побачив кілька водіїв, що лишилися там, і додав:

— Комсомольці теж!

Підійшли і комсомольці.

— Екстрені, надзвичайні партійні збори на території ввіреного мені району вважаю відкритими, — сказав Домбровський.

— «Надзвичайні» він не говорив, — заперечив Семен Никифорович.

— Говорив, я ж пам'ятаю, — невдоволено сказав Матвійчук. — Будь ласка, не перебивайте. — А потім уже до мене, заспокійливо й м'яко: — Не звертайте на Семена Никифоровича уваги. Вважайте, що його тут зовсім нема.

— Добре мені діло, — весело відпарирував шофер Домбровського. — Може, накажете й зовсім вийти з машини?

— Не накажемо, бо їдемо у вашій машині. Можете висадити нас, — жартував Матвійчук, — але не перебивайте.

— Я не перебиваю. Я уточнюю деякі деталі.

— Ну, гаразд, — погодився Матвійчук. — Тільки досить уже, гаразд?

— Мовчатиму, — пообіцяв Семен Никифорович. — А ви розкажіть швидше, бо до Христофорівки вже недалеко.

— Ну от, — продовжував Матвійчук. — Іван Іванович оглянув небо, тривожно так подивився на південний схід та й каже: з моря, мовляв, насувається циклон, в районі склалося надзвичайне становище, бо хліб на токах під загрозою: циклон іде із злива-

ми й градом, з такими вітрами, що розвіють з токів зерно.

— Звідки ви взяли, що циклон насувається? — здивувався Степанюк.— За тижневим прогнозом циклон не передбачається.

— Вірно,— погодився Домбровський,— не передбачався, а виник несподівано, як завжди серед літа в наших степах. Через горловину між Азовським та Чорним морями він уже проник у Таврію. Я по хмарах побачив ще зранку: білі й круглі «діді» заклубочились на південно-східному обрії — з досвіду знаю, бути біді. Подзвонив секретареві Новокубанського району, з ними ми змагаємось, каже: «Лютує у нас циклон! Прибирай зерно, доки не пізно, бо до вас пішов прямо по Арабатській Стрілці». Користуючись правом, яке мені надане партією на цій території, а також враховуючи ситуацію, що склалася, затримую вас на аварійні роботи по врятуванню зерна на дві-три години. Всю відповідальність беру на себе. Вас же прошу від імені партійної організації району, від імені бюро райкому виконати патріотичний обов'язок: урятувати багатство держави нашої — хліб.

— Я повинен зв'язатися з управлінням або вчасно доставити машини за призначенням, — сказав незворушний Степанюк.

— Зв'язуватися ніколи, — заперечив Домбровський.— Зрозумійте нарешті: дорога кожна хвилинка. А машини ви доставите. Тільки трохи пізніше.

— Але ж я дістану за це стягнення...

— За те, що рятують хліб, стягнень не одержують. Я поїду з вами і все поясню Слабинському сам.

— Тоді і я залишаюсь.

— Як хочете. Я вам не наказую і не затримую вас. Мені потрібна автоколона на дві-три години. І все. Які будуть думки, товариші комуністи? — спитав Домбровський.

— Я — за,— мовив начальник автоколони.

— Ми всі — за,— сказав молодий водій, що працював другу зміну замість хворого товариша.

— Командуйте,— обернувся Домбровський до начальника автоколони.— У вашому розпорядженні дві-три години, а там як налетить, як закрутить...

— Встигнемо,— сказав той.— Не підведемо.— І обернувшись, гукнув молододі дзвінко: — По машинах!

Затрахкали дверцята, могутньо зірвалися стартерами вичахлі мотори, і світло фар різонуло лісосмугою негаснучими ножами.

Матвійчук аж упрів, згадуючи пережите.

— Ти залишайся, а я поїхав,— сказав мені Домбровський.

— Куди?

— В обком.

— Може б, ранку діждався?

— Та ні, спробую через обком усе владнати. І чим швидше, тим краще. За години дві повернуся.

— Ну, давай,— сказав я йому.— Хай щастить.

— Бувай,— потиснув він мені руку, наче прощався надовго.

І коли Домбровський од'їхав, до мене підійшов Степанюк.

— Може, вам машина потрібна?

— О,— сказав я,— машина — це якраз те, чого мені зараз не вистачає. Бо я свою послав у «Сільгосптехніку» по запчастини, і шофер навіть не знає, де я зараз і де мене шукати.

— Ви думаєте, я не розумію...— почав трестівець.

— Нічого я не думаю,— зупинив я його.— І все розумію. Поїхали краще на Лоцкине будити вагарів та лаборантів. Нехай готуються зерно приймати.

— Ну, а Степанюк же як? — запитав я Матвійчука.— Працював чи завіз вас на Лоцкине та й залишив там?

— Ні, він залишився з колоною. Засукав рукави і мотався, аж гуло! Путнім організатором виявився. До циклону нікому не дав і вгору глянути. Сам сів за баранку, коли хтось знемагав, сам і зерно вантажив.

— А до циклону встигли впоратись?

— На жаль, ні. Але хліб урятували. Телеграму про виконання плану на світанку дали. Про цю подію стало відомо навіть у Москві.

— Ну, і як? Лаяли?

— Кого?

— Та Домбровського ж?

— Спочатку лаяли, бо він в обкомі нікого не застав, бо хто ж в такий час сидить там? Усі в районах були. Снігурівці гвалт підняли: де машини? Але потім розібралися, що й до чого, то Домбровського ще й похвалили за рішучість, за вміння орієнтуватися в складній обстановці. Отакі бувають ситуації.

— Чого тільки не буває,— сказав я.— На віку, як на довгій ниві.

— Нива в нас, районщиків, і справді довга. Кінця й краю не видно,— мовив Матвійчук.— «Ой у полі нивка...» — проказав він згодом задумливо і трохи нілково посміхнувся.— Нивочко моя, нивко...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЦВІТУТЬ ОСІННІ ТИХІ НЕБЕСА...

1

У Христофорівці осінню ще й не пахло: вся широка заплава вгору і вниз по Інгулу зеленіла так буйно, наче осока й очерети тільки ще набиралися сили. Купи верб удалині важко клубочилися над шумовинням воронуватих комишових султанів та де-не-де яскраво синіли поміж осокою річкові плеса, немов шматки неба

попадали колись ненароком та й лишилися там лежати назавжди.

По березі, при самій воді, м'яко і зручно влігся моріжок,— так і хотілося пройти босоніж, бо ноги напі й досі пам'ятають ту прохолодну і м'яку розкіш, яку дарували нам трави в далекому дитинстві.

По всій долині, коли глянеш на неї зверху, з крутого узвозу від христофорівських виноградників, все тонуло в синюватій прозорій імлі: і далекі села Правобережжя, і золотаві скирти поза темними лісосмугами, і лобрівецька гряда — біласта від капусти, палахкотюча від помідорів, уже визбираних, уже складених на купи в м'яку шелестючу солому. Останні помідори цього літа! Останні його дари. Прощай, літо! Прощай, любе літечко! Тебе довго тепер не буде, і яке б ти не випало засушливе, скільки б не чулося нарікань на твою шпарку сердечність, на сонячно-спекову надмірність — все це згадуватиметься восени і взимку, як рай.

Жовтень в долині Івгулу ні на що не поклав ще свою руку: заніс її і тримав угорі, в синім яснім небі, пускаючи над зеленою тихою долиною довгі пасма бабиного літа, блискучого, повільного і сумного. Скоро йому це набридне, і він не зупинить важких хмар, що ходять і ходять довкола десь за далекими піднятими горизонтами. Скоро на бабине літо й павутиння не стане, щедра рука жовтня зомліє, і як тільки він опустить її,— одразу ж осінь підкрадеться й сюди. І пожовкнуть тоді коси осоки, чари-комиші поблякнуть, і верби пустять по вітрах та водах м'яке і вузеньке листячко, що попливе-попливе і не вернеться вже ніколи.

Все те буде незабаром. Вже могло й зараз бути, якби не така погожа осінь випала цього року, але поки що в Христофорівці били тарілку, а день ще пахнув літом, а річка ще по-літньому синіла, і сонце було ласкаве і тепле настільки, що молода зйомочна група

познімала штани й сорочки, купалася, алалакала і гра-ла у волейбол та футбол по теплій, по зеленій і тихій долині, що берегла, немов у перламутровій стулці, це дивне мікроліто, що юних радувало, а старших печалило, бо все ще наче й було, але вже нічого не обіцялось на завтра.

Тарілку били сьогодні. Її б'ють об підлогу, коли зйомки починаються в павільйоні, або об землю, коли фільм починається на натурі, як оце в нас. Тут же, в Христофорівці, тарілку били об осінь. Об припзізнілу, об олітнену тиху і дивну осінь били її і ніяк не могли розбити: осінь та вкрила такими товстими травами всі береги інгульські, що кинута на землю тарілка падала беззвучно й м'яко, немов у зелену подушку. В подушку-подушечку з м'якої шовкової трави, що наросла тут у теплі побіля ріки, побіля води, без дощів, але й без шпаркої задухи та літньої спеки, яка тікає, не оглядаючись, з нашого краю вже другий місяць, мандрує десь аж у Лівії чи Єгипті, чи, може, минає ще тільки Афганістан.

— Ви її б'єте, як у тій казці яечко,— сказав Домбровський.— Дід бив — не розбив. Баба била — не розбила... Лільо,— звернувся він до нашої юної директриси, тендітної і тонкої, мов школярка.

— Ага,— сказала вона, засміявшись.— «Бігла мишка, хвостиком зачепила...»

— Добра тобі мишка! — вигукнув Мишко-оператор.— У тебе ж прізвище Витязь! Кому ж тоді й розбити, як не тобі.

Ліля тримала тарілку в руках і дивилась на нас трохи ніяково і трохи мовби розгублено. Часом у її очах хлюпалась рішучість, але не надовго: хлюпнеться і відкинеться, як хвилька на плаский берег.

— Ні,— сказала Ліля, переборовши вагання, спокую, скороминучу рішучість, що змінювалася на очах повною зневірою.— Хай б'є режисер,— подала вона

йому тарілку.— Бий! Тільки з усієї сили, по-справжньому, бо як не розіб'єш і ти цього разу, станеться щось погане.

— З фільмом? — спитав білявий, тихий і мовчазний режисер з сумними, задумливими очима, із заде-рикувато збитим угору волоссям. Це їжакувате і дике волосся зовсім не пасувало до його замисленого, майже важкого погляду — було таке напорошене, нетерпляче якесь і легковажне. Полинялі джинси невизначеного кольору, якась цупка куртка хакі й альпіністські ботинки на неймовірно товстій підшві робили його схожим на молодого солдата одного з американських фільмів. Мабуть, через цю схожість його ще у кіноінституті охрестили «Міст через річку Квай». Ми залюбки повторювали й тут це дивне прізвисько.

— З фільмом станеться щось погане? — спитав білявий режисер, мружачись на сонці й смішно прискалюючи велике ліве око, від чого праве ставало наче ще більшим, ще сірішим і надто вже серйозним, щоб не розсмішити всіх нас.

— Ви не смійтеся,— тихо сказав «Міст через річку Квай». — Не смійтеся,— повторив він знову і схилив голову.

А ми засміялися ще дужче.

— Ви знаєте,— сказав режисер Домбровському,— якась містика.

— Знаю,— відповів Іван Іванович серйозно і співчутливо.— Я суднобудівник і в ці прикмети вірю. І в пляшку шампанського теж. Так що тарілку треба конче розбити. І неодмінно за цим разом. Саме за цим. Може, традиції й не уточнюють за яким разом...

— Завжди тарілку розбивають за першим разом,— сказав Мишко-оператор.— Я вже четвертий фільм знімаю. І всі починалися з павільйону. А тут... Літо треба нам доганяти. Тому і б'ємо на цих травах. Не знаю, чи й розіб'ємо?

— Апартаменто партікуляре! — вигукнув різким і поривчастим голосом асистент режисера.— Що ж тут мудрувати?

Він блискавично вихопив у режисера тарілку і вдавив нею руба об землю.

— Отак треба бити, щоб до землі дістати.

Тарілка розлетілася в друзки. Білі-білі черепки порснули в усі боки, зручно й покірно вляглися на зеленій-зеленій траві осені.

— Хапай! — гукнув Мишко-оператор і першим вхопив чималий шматок. Другий великий черепок дістався режисерові. А третій, ще більший, дістався мені. Хтось його підхопив із зеленої трави і в руки мені поклав так швидко, що я й незчувся, коли це сталося й хто це зробив.

Інші шматочки, менші й більші, розхапали з галасом і сміхом усі члени групи.

— Як же так, Лільо? — сказав Домбровський.— Ви першою приїхали в Баштанку. Ви все тут організували, про все домовилися, все влаштували. І раптом вам нічого не лишилося.

— Я дістала цю тарілку для всіх, а не для себе,— сказала Ліля.— Але дістати й розбити її — це найлегше. Скласти тарілку багато важче. Ми будемо її складати.

— А вона складеться? — запитав Домбровський, уважно розглядаючи маленьку білу скалку, що дісталася і йому.

— Аякже. Для того її й б'ють перед початком зйомок, щоб скласти в останній день, коли буде знято останній кадр. І скласти треба так, щоб і шпаринки не лишилося. Щоб тарілка була поставлена серед столу вся, до найменшого шматочка. І наскільки тарілка виявиться цілою, чи, сказати б, повнішою, настільки й фільм виявиться завершеним. Такі, знаєте, прикмети.

— Містика,— знову сказав режисер і серйозно, і заклопотано.— Тільки б група вся збереглася. Тільки б нікого від нас не забрали і ніхто з нас не захворів.

Це був його перший фільм, і він хвилювався по-справжньому. Та намагався приховати. І це йому вдавалося. Не по літах була витримка в цього художнього хлопця з задумливими очима. Недарма ж його ще студентом прозвали «Міст через річку Квай».

2

— А тепер,— гукнула Ліля,— прошу всіх до столу! Прощу,— тихо й інтимно звернулася вона до Матвійчука, що вмів лишатися непомітним не тільки в цьому збудженому натовпі, а й серед вузького кола співбесідників.— Ходіть,— це тихіше сказала Ліля Домбровському, взяла обох під руки і повела до чогось білого, довгого, яскравіючого під ясним сонцем, чому й назви одразу не складеш: на що всі до цього часу якось мовби й не дивились. Або намагалися не дивитись за якоюсь давньою загально визнаною етикою чи за неписаними народними законами підкресленої цноти і пристойності в таких делікатних ділах, як бесіда, пригощання чи просто «гульня», як кажуть по наших степових селах. Може, через те що це рідко бувало. А може, тому, що тут кожного видно, як на долоні, хоч так лише здається з незвички, а насправді всі зайняті тільки собою і намагаються вдати байдужість, що є, певне, найбільшою гречністю.

Було потім довге топтання навколо столу, як завжди, і тут уже стіл роздивилися всі. З кострубятих і незайманих дощок збито його — так, щоб потім кожну з цих дощок можна було використати за призначенням. Вконали в землю кілька пар колод, накрили опими дошками-сороковками, от вам і стіл.

Що вже на ньому тільки не лежало: і кавуни, і помідори, і виноград. І все просто купами, все — без підставок, без підстилок, пахне свіжоструганою сосною, пахне й осінню та й гостинністю пахне. Такою, знаєте, щедротою і добром віяло від цього білого столу на зеленій траві! І золотаві, вже по-осінньому обтяжілі і непрудкі бджоли повзали по тому всьому, а найбільше — по винограду.

Осторонь кипів п'ятивідерний казан юшки, і пахощі звідти йшли просто запаморочливі.

А хліб... От бачите, ми нічого не сказали про хліб, а з нього, може, й треба було починати. Бо ніде ж, мабуть, немає кращого за наш хліб. Що вже баштани та кавуни на Баштанщині добрі, а хліб ще кращий. Вирощений в трудах і клопотах, одвоєваний у сонця і засухи, такий особливий, що не знаєш, як його й похвалити. Недарма ж у наших селах кажуть: «Хліб як сонце!» Розумієте? Сонце!!! Ну, а сонце хто ж візьметься хвалити! Скажуть тільки, що воно є, і все. Більше нічого не треба додавати. І так всяк суцый на землі знає, що таке сонце, і тут слова та хвальба нідоного.

І все ж. Хлібини лежали поміж купами бурштинового винограду, смагляво-зелених кавунів-туманів, палахкотючих помідорів, як великі ранкові сонця: високі, круглі, рум'яні і теплі, як груди матусі. Були високі подвійно, бо господиня, яка їх пекла, вклавши у форми з хвилястими краями, щоб там вони висходились востаннє, на дерев'яній лопаті вже перед тим, як посадити в піч, двома плавними рухами підрізала паляницю над самісіньким пругом цієї форми. Наче подолавши земне тяжіння і вирвавшись з останньої скованості, паляниці шугали вгору, ще й не встигши загнітитися, і росли потім довго, доки й пеклися, так що надрізані місцини рвалися, витончувалися і перетворювалися на таку хрумтливу ласощність, що гей! Не було й немає більших ласощів на світі!

Так робила моя мама і всі наші матері в південних степових селах, благословляючи бога, а насправді — свій труд, свою добру працю на ниві, і хвалили пшениці, з яких змелено борошно, млини та вітряки, мірошників і, звичайно ж, — сонце: «Хліб як сонце!» — отак вони казали. Землю не хвалили, бо самі народжувалися з землі і лягали в землю ж, коли наставав їхній час, щоб вирости знову травами, квітами, баштанами і пшеницями. Всім, що ми любимо і завдяки чому живемо.

Що й казати, хліб тут на славу! Хрумкнувши такого злепка ще теплої паляниці, згадаєш слова Менделєєва: «Людина, котра спекла першу хлібину, була найгеніальнішим першовідкривачем в історії людства».

За тим довгим пахучим столом з білих неструганих дощок на зеленій траві осені про хліб не говорили. Про нього думали. Про хліб і про тих, хто землю орав, сів, молотив, молів зерно і пік той прекрасний хліб, ми знімали тоді фільм, і якась наївна й зворушлива забобонність, що існує серед кінематографістів усіх поколінь, не дозволяла нам говорити про все, що стосується майбутньої роботи, без того, щоб не плюнути через ліве плече. А плювати при хлібові — чи не найбільший гріх. Це відомо з давніх-давен, коли людство ще й гадки не мало про кіно.

А Домбровський у кіно не працював. Він не був забобонним. Тому взяв чарку і виголосив тост.

— Бажаю вам мудрого фільму, — сказав він з самого початку, і це було для нього, мабуть, найголовніше. — Бажаю вам зняти такий фільм, щоб наші люди пізнали в ньому себе, свою землю, своє життя на оцій землі, турботи свої і радощі. Зробіть фільм простий і правдивий, як життя. Хай у ньому горе буде. І печаль. Нехай! Але все це має бути вистраждане й пережите людьми в ім'я життя. В ім'я нашої ленінської правди.

А головне, що б я хотів вам побажати: не зробіть такого фільму, наче Леніна в нас і не було. А вони вряди-годи ще з'являються і нам не служать. А якщо не служать нам, то кому ж? Для кого і для чого вони робляться? Хочу, щоб ви завжди про це пам'ятали. І пропоную всім випити за це до дна...

— Щоб була думка одна,— докинув Матвійчук.

Усі чокнулися, загукали і випили. Потім радісно про щось заговорили, тільки режисер, завжди сумний і серйозний, став ще задумливим, і великі сірі очі його гарно так потемніли чи посиніли, як перед дощем чи тропічною зливою вода далекої і невідомої ріки Квай, на котрій був той знаменитий міст.

3

А потім було прощання з Домбровським, бо він після першого ж тосту поїхав у якийсь колгосп у невідкладних своїх секретарських справах.

Ще сонце стояло високо-високо, ще були підняті обрії над Баштанським районом і видно далеко-далеко: тихі сади, і білі ферми за ними, і зелені поля, і люди — все-все було як на долоні. Весь світ ясний і тихий, радісний і приязний світ праці, любові й добра, і Домбровський стояв у ньому край дороги, а над ним, над полями, селами й фермами бігла кудись в омріяну далечінь, до великих міст і заводів високовольтна лінія електропередачі, величава у своїй державності.

Секретар стояв у білій сорочці, з закинутим на плече піджаком — молодий, усміхнений, чубатий і свіжий, як той день золото-зеленої осені.

— Не забувай нашого краю,— сказав він і посміхнувся.

— Не забуду,— сказав я і хотів його обняти, та так і не обняв того разу...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

СЛАВА БАШТАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

1

Виникла вона 16 вересня 1919 року. З полум'я громадянської війни зростає в самому пеклі німецько-кайзерівської та продажницько-гетьманської навали. Стояла й при Денікіну, маленька, зухвала, озброєна гвинтівками всяких зразків, принесеними з далеких фронтів чужої і проклятої імперіалістичної бойні далекоглядними і по-мужичому заощадливими баштанцями-солдатами, що почули слово ленінської правди і усвідомили, проти кого їм ті гвинтівки повертати, щоб нарешті завоювати невловиме і недосяжне щастя господарів своєї долі, свого селянського щастя.

Була ж вона, була! Малописьменна й неосвічена, роззута і неодягнена, з гвинтівками старими та різними, з берданками та косами, з малоосвіченими та багатоміючими командирами, що пройшли тяжку й криваву школу першої світової війни і навчилися добре тримати зброю, а ще краще триматися самим під вогнем. Ця тяжка солдатська наука й помагала їм громити і хвалених німецьких завойовників, і синьожупанних їхніх прихвоснів, і золотопогонних вішателів за «єдиную-неделимую», бо бились вони, червоні воїни, за свою волю, за ленінську правду, за землю свою і були в тій борні непохитними, засвідчивши подвигом своїм віщі ленінські слова про те, що народ, котрий бореться за свою свободу, нездоланий. Тепер ці слова написані на нашому прапорі, а тоді вони ще тільки стверджувалися у великих битвах Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, маленькою і яскравою сторінкою якої була і залишається в пам'яті нащадків і Баштанська наша республіка, слава якої не загубилася ні в безмежних Причорно-

морських степах, ні в ще безмежніших просторах Історії.

Це була справжня партизанська війна у найтяжчому і найгероїчнішому її варіанті, адже воїни Баштанської республіки не мали ні лісу, де можна було б заховатися від переслідувачів, ні засобів до маневру у відкритому степу, бо в них не було кінноти. З регулярними вишколеними і вимуштруваними військами діючих армій вони сходилися у відкритім бою, маючи дефіцит в усіх засобах ведення такого бою, і, не зважаючи ні на що, перемагали. Не тікали й не переходувались, не зникали й не з'являлися знову несподівано, а займали оборону навколо села і билися доти, доки ворог не вимотається в атаках, тоді переходили в наступ і гнали його, як череду, аж до залізниці.

Так було розгромлено в листопаді 1918 року загін українського буржуазного націоналіста Попова, що наступав на Баштанку з Херсона. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-кайзерівських окупантів, котрий виступив з Новоополтавки на Миколаїв. А ще один каральний загін полонили разом з командиром. Тоді німецьке командування відмовилося від наміру взяти Баштанку у відкритім бою і наказало обстрілювати її з гармат бронепойзда, що курсував між станціями Новоополтавка—Гаражани. Але все було марно: Баштанка залишалася радянською.

Захисники Баштанської республіки відзначались високою організованістю, основи якої закладалися ще в підпіллі під час німецької окупації керівниками ревкому — більшовниками Василем Гайдуком, Марком Приходом, Михайлом Самійленком, Андрієм Небабою, Максимом Дубогрієм.

7 липня 1919 року ревком прийняв рішення про організацію революційних повстанських загонів, яким наказувалося «в бій самочинно не вступати, а дотримуватись загальних соціалістичних інтересів».

А тим часом у серпні Добровольча армія Денікіна захопила Миколаївщину, весь південь України, з допомогою жорстокого терору відновлювала владу поміщиків і капіталістів, забирала хліб, суворо карала робітників і селян.

Це викликало гнів і обурення. Ширився партизанський рух, керований підпільною більшовицькою організацією.

Баштанці одними з перших на півдні України піднялися на боротьбу проти білогвардійщини. Спочатку виступали дрібними групами, руйнували залізничну колію, нападали на каральні загони ворога. А 16 вересня 1919 року з ініціативи більшовиків зібрався загальний мітинг, який проголосив Радянську владу в Баштанці.

Для збройної боротьби проти білогвардійців в Баштанці був сформований партизанський загін. Він швидко зростає. У навколишні села Привільне, Гаражани, Новогеоргіївку, Піски, Христофорівку, Костянтинівку та інші повстанський комітет послав своїх представників для організації селянської бідноти в партизанські групи. Сусідні села дружно приєднались до повсталій Баштанці.

Протягом двох тижнів було створено п'ять загонів, які налічували близько двох тисяч партизанів. Вони поставили своєю метою не пропустити жодного поїзда з вантажами, що їх посилали на фронт білогвардійці з Херсона і Миколаєва. Повстанці блокували залізницю на перегонах Лоцкине—Явкіне, Явкіне—Новополтавка та в інших місцях, затримували продовольчі обози й гурти худоби, руйнували й порушували телефонно-телеграфний зв'язок.

Генерал Слащов — начальник денікінської контррозвідки і головний вішатель білогвардійської ставки — багато разів посилав каральні загони на придушення Баштанської республіки, але безуспішно: всі

вони були розбиті дощенту. Наприкінці 1919 року Миколаївський більшовицький підпільний комітет прийняв рішення об'єднати зусилля робітників Миколаєва з баштанськими партизанами для спільних боїв проти денікінців.

В листопаді 1919 року загони Баштанської республіки виступили в похід на Миколаїв. Повстанці на той час зібрали під свої прапори понад чотири тисячі озброєних бійців і близько двадцяти тисяч тримали в резерві. Ведучи наступальні бої, партизанські загони Баштанської республіки зайняли Горохівку, Калинівку і станцію Водопій. Звідси у Миколаїв відправили групу розвідників. Одного з них, Реця Миколу Івановича, схопили білогвардійці. Після жорстоких катувань, не взявши ніяких відомостей про баштанських партизанів, їхні сили і наміри, денікінці повісили хороброго бійця і розвідника.

Бої за Миколаїв були вперті і кровопролитні, але, не зважаючи на героїзм повстанців, місто не вдалося визволити через непогоджені дії окремих загонів. Переляканий генерал Слащов відкликав дві дивізії з фронту і кинув їх на придушення Баштанської республіки. 10 листопада 1919 року озброєні до зубів війська денікінської армії почали наступ проти повсталих баштанців. Дві доби точились жорстокі бої з переважаючими силами білогвардійців. Не добившись успіху фронтальним наступом, денікінці, продовжуючи атаки з півдня, повели наступ з півночі, зайшовши новими частинами, знятими з фронту, в тил баштанським партизанам.

Повстанці проявили в цих боях масовий героїзм. Однак змушені були відступити до села. Тут вони зайняли оборону і на якийсь час зупинили ворога. Але довго протриматись не змогли: сили були нерівні, та й зброї, боєприпасів не вистачало. Денікінці прорвали оборону...

За наказом Слащова село було віддане денікінським бандитам на три дні для грабування та знищення. Розправа тривала більше тижня. Тільки в самій Баштанці білогвардійці розстріляли вісімсот п'ятдесят двох повстанців, виказаних куркулями, і спалили триста п'ятдесят дворів. Крім того, ще сто партизанів засудили до страти заочно. Лиш незначній частині повстанців удалося врятуватися.

Слава про Баштанську республіку рознеслася по всій нашій неосязній країні і живе й понині. Її, ту славу, не заслонили навіть грандіозні події Великої Вітчизняної війни, вона живе в переказах і в пам'яті народній, як думи і пісні. Подвиг цей не забуто і ніхто з героїв не забутий. І через п'ятдесят років ювілей Баштанської республіки відзначався так урочисто й хвилююче, що про це не можна не розповісти.

2

День видався на славу. Сонячний, тихий, високо-небий. Дерева пожовтіли, але ще не зронили лапатий лист — золотилися й раділи тихо і замріяно. Тільки сріблясті тополі були ще зелені-зелені, як рута: кожен листок красувався і виблискував проти сонця, немов укритий глянцем, наче їх полакували спеціально до цього свята, якого так довго очікували і про яке так багато клопоталися. На майдані біля колишньої церковноприходської школи за кілька місяців збудували Пагорб Слави на честь 50-ліття Баштанської республіки, скульптори виготовили пам'ятника повстанцям, прах яких перенесли сюди ж, на Пагорб, що тільки сьогодні має бути відкритий після урочистого мітингу.

Уже давно на Пагорбі Слави встановлено надгроб'я, звелися над ними гранітні стелли з іменами загиблих героїв. Пам'ятник білів на постаменті, запнутий білим покривалом. Квіти, висаджені поміж гранітними плитами, покривали весь Пагорб. Навіть фурсунка для

вічного вогню, обрамлена відлитим з бронзи дубовим вінцем, була вмонтована в граніт і тільки чекала, коли її запалять. Усе було готове, викликало нездоланну цікавість не лише в серцях відчайдушних хлопчаків, а й серед людей старших, а то й зовсім старих, котрі бачили все і пережили все на собі, а деякі з них і самі брали участь у тих подіях та уціліли якимось чудом.

Напередодні відбулося урочисте засідання райвиконкому та райкому партії, на яке з'їхалися всі передовики району, всі голови колгоспів, поприїздили гості, далекі й близькі, і баптанці злетілися з усіх усюд. Куди їх тільки не занесла доля!

Домбровський і Матвійчук зібралися зустрічати на межі району гостей з обласного центру. Були урочисті і заклопотані. Особливо Домбровський: бачив його і на Жовтневій свята, і на пленумах райкому — завжди підтягнутий, чистий, навіть пил не пристає до його сірого костюма, навіть черевики, бувало, не запиляться протягом дня, коли ми з ним об'їжджали ферми. А це — хоч у поліетиленовий чохол його затагує: костюм на ньому чорний, з іскрою. І черевики — тупоносі, наче не пошиті, а вилиті з такої гладенької шкіри, що вона от-от мала стати блискучою, як дзеркало, але не ставала, бо то вже було б лаковане взуття, до якого Домбровський має не лише вроджену селянську упередженість, але й відразу.

За якимись неписаними законами обласне начальство на межі району вони зустрічали тільки вдвох з Матвійчуком — може, так було домовлено. Нового секретаря обкому я побачив тільки другого дня.

На Миколаївщині він недавно, з ранньої весни, а це вже була пізня осінь, майже завершувався основний сільськогосподарський цикл, і в людей склалося уявлення про нового секретаря обкому, про вдачу його та стиль керівництва. Особливо в партійних працівників, котрі найперше підлягають йому і найчастіше зустрі-

чаються з ним. Уявлення були відрадні: при всій своїй вимогливості, новий секретар відзначався чуйністю, делікатністю, не вдавався ні до окрику, ні до «накачки», скоріше шухав шляхів до сумління, будив почуття відповідальності та обов'язку, надавав партійним працівникам, особливо першим секретарям сільських райкомів, простір для широкої ініціативи, не переобтяжував їх ні дрібною опікою, ні вказівками на всі випадки життя і примхливої погоди. Найсуворіше картав за грубощі, за адміністрування, за самовладність.

Хотілося зустрітися з цією людиною і зазнайти її з нею ближче. Тим більше, що навіть Домбровському делікатність Погребнякова подобалася не до кінця.

— Стиль, звичайно, прогресивний, згоден. Але ж в нашому ділі без того, щоб не натиснуть, не обійтись. Але ось нехай Погребняк хватоне нашої посухи, хай повиглядає дощу, як ми його виглядаємо, хай попрацює з такими крутими людьми, як і той самий Ковальчук, тоді переконається, що одними вмовляннями та переконаннями не відбудешся. Доведеться і йому застосувати методи суворіші, категоричніші...

Та вже й літо минуло, а було ж воно посушливе, як завжди, вже й урожай зібрали на полях — і врожай непоганий! — вже й до зими підготувались: зяб підняли, озимину посіяли, силос та грубі корми заготували, а Погребняк своїх поглядів не змінив і стилю своєму не зрадив: лишився так само м'яким, навіть лагідним до всіх, хто чесно працює, з тими, хто відстає, теж говорить спокійно, ніколи не вдається не те що до грубощів чи образ — тон не підвищить. Як це йому вдається, важко чи легко, ніхто не знає. Грубіянів, крикунів утихомирив, а хто не втихомирився, того з партійної роботи звільнили. І поступово стиль першого секретаря ставав стилем роботи всієї обласної партійної організації. Тоді це ще тільки починалося, але чути

про це доводилося, бо то не правда, що далеко чути лихе — хороше в нас чути ще далі! В такий час живемо.

3

В'їзд у Баштанку з боку Миколаєва було перекрито, машини, місцеві й транзитні, йшли в об'їзд, через «Сільгосптехніку» і стару греблю, минаючи центр, що палахкотів прапорами й транспарантами, виблискував міддю оркестру і яскравів квітами та строкатими хустками. О, ті хустки, що ховають усмішки й смуток, горе і радощі терпеливих і стриманих жінок нашого краю. Скільки такими хустками сліз було витерто, скільки горя було ними навкі сповито в листопаді 1919. Мені й це чогось мимоволі згадалося, коли я дивився на ті торжества, що й мертвого б підняли. Ну й баштанці! В такі костюми та сукні понаряджались, в таких болоньях красуються. А зачіски в дівчат! А стрижки в хлопців! Краса! Любо глянути! Тільки, може, надто вже обличчя засмагли на спекотливих вітрах з-під сонця та руки дуже вже темними й великими здаються, визираючи з манжетів празникових білих сорочок. Та для мене й у цьому багато принадливості, бо й обличчя ті, й руки — як папшорти працелюбності, єдності з рідним краєм, з отчою землею, з вітрами та сонцем, під яким народилися, живуть і працюють, не ховаючись по затінках та там, де полегше. Он і колона новоолександрівців, а он і Микола Осадчий з своїм найжаченим буйним чубом, що куйовдиться так, що хоч валянци з нього бий. І Петро Солоний кучеряву свою голову задумано схиляє набік, щоб сонце не так било у вічі.

А ось колона районного відділення «Сільгосптехніки» проходить повз трибуну з прапорами. Та ще ж з якими прапорами! Та й скільки тих прапорів! І за перемогу в соціалістичному змаганні підприємств району, і перехідний червоний прапор обкому та облвикон-

кому, і перехідний прапор ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР, і навіть перехідний прапор ЦК КНРС та Рада Міністрів Союзу РСР — ось яка сільгосптехніка в Баштанці! А за прапорами несуть транспарант: «Коллектив комуністичної праці», і Іван Григорович Мовчан — справді мовчазний і ніби аж трохи сором'язливий керівник цього славетного колективу, що днює й ночує на території «Сільгосптехніки», — веде свою колону бадьорим, пружним кроком — поли синюватої болонї мають на легенькому вітрі, на обличчі привітна усмішка, коротка, як у боксера, стрижка робить його ще молодшим, ніж він є, просто зовсім молодим робить вона його — по тій ході, по тій зачісці і по всьому вигляду можна, навіть не знаючи Мовчана, одразу скласти собі уяву про його енергійність, зібраність, про незвичайну дієвість невсипущої натури. Щось веселе, впевнене, кинуче вчувається в цій людині. З Мовчаном весело й легко робити найтяжчу і найскладнішу роботу.

А он Черненко веде колону колгоспу «Комуніст» — одного з найкращих господарств району — і поруч з ним Герой Соціалістичної Праці Василь Терентійович Єрешко, так щедро наділений добрістю і красою, що, здається, аж на вулиці світлішає від його появи. Він очолює відділок у «Комуністі», який з року в рік виборює найвищі врожаї пшениці. Глянеш на Єрешка, одразу згадаєш, що Баштанка звалася попервах Полтавкою: отакі чорноброві, рум'янолиці та смагляві красені зустрічаються тільки на щедрій та щиросердній Полтавщині, бо там у людей своя краса, так що полтавця не сплутаєш ні з ким, навіть з-поміж киян (нащо вже близькі!), і то полтавці вирізняються своєю яскравою смаглявою красою. Оті «Чорні брови, карії очі», що зводять людей, народилися на Полтавщині і про полтавців у тій пісні співається. Отож такі самі брови й очі і в Єрешка: темні, як пічка, і ясні, як день!

У роботящого нашого, скромного й тихого Єрешка, на якого й надивитися важко, такий він добрий та гарний.

А це ось Цидуля — вусатий і немолодий уже красень, теж Герой Соціалістичної Праці — веде колону явкинського колгоспу «Зорі Кремля». Ох і вусань, з лукавою усмішкою. Добрячий голова! Років з тридцять—тридцять п'ять головує і всього звідав за той час. Костюм на ньому чорний, як воронове крило, аж очі вбирає, а нейлонова сорочка так вигідно відтіняє чорновусе й смагляве його обличчя, а орден Леніна та Золота Зірка Героя з серпом і молотом так палахкотять на тому чорно-білому тлі, що здається Цидуля вічним, ніколи наче йому й старості не буде, і так хочеться, щоб таки не було. Жаль, що люди старіють! Особливо такі, як Цидуля...

А он на трибуні пізнаю Олену Миронівну Мамалигу — ланкову колгоспу «Дружба» з Казанківського району, про яку колись давно доводилося писати. Ще 1957 року їздив я до неї і зустрів на буряках немолоду вже карооку й привітну жінку, що разом з такими самими немолодими і виробленими жінками її ланки обрізала гичку з викопаних комбайном буряків. А був тоді листопад, була вже пора холодна навіть у наших південних краях. Проте Олена Миронівна була бадьора, весела, вона навіть жартувала, невзамітку ховаючи непокірні сиві коси, що час від часу вибивалися на вітрі з-під товстої вовняної хустки. На вигляд їй тоді можна було дати всі шістдесят. Рівесницями були і її товаришки по ланці, що працювали разом з 1932 року, як сказали вони мені тоді. А ланка Мамалиги одержала того року найвищий в області врожай цукрових буряків і вся поспіл була нагороджена, а ланкова одержала орден Леніна!

Тепер вона, у квітчастій хустці — білій, з рожевими й червоними трояндами в зеленому листі по краях,—

здається скоріше помолоділою, ніж постарілою, але оскільки таких чудес не буває на світі, щоб люди молоділи, то питаю про всяк випадок редактора обласної газети Миколу Григоровича Шарафанова:

— Чи це та сама Олена Миронівна Мамалига, про яку я писав дванадцять років тому? Чи, може, це молодша сестра її?

— Вона, вона,—посміхається Шарафанов,—невтомна наша Олена Миронівна. А що? Змінилася мало? Правда ж?

— Та звісно, що мало змінилася. Аж не віриться, що це вона. Адже давно вже на пенсії має бути...

— Так і є,—спокійно каже Шарафанов.— З 1961 року на пенсії, але продовжує працювати. Так само керує ланкою і вирощує з року в рік чи не найвищі врожаї в області. З площі ста шістдесят гектарів її ланка збрала цього посушливого року по триста п'ятдесят центнерів коренів. А в 1966 році теж за високий урожай цукрових буряків Олена Миронівна була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Отака вона, Олена Миронівна Мамалига — беззмінна ланкова, член райкому партії, комуніст з 1938 року.

Я пробираюсь до Олени Миронівни, ще здалеку махаю їй рукою. Вона пізнає мене, всіхається привітно, кличе, щоб підійшов ближче, бо стоїть вже в оточенні своєї ланки, але нас роз'єднують: Олену Миронівну кличуть виступати, а мене перехоплює Іван Якимович Калиниченко, колишній командир партизанського загону і керівник баштанського підрозділу під час німецько-фашистської окупації.

Крізь нього я побачив, немов через якусь дивовижну лінзу, далекий, як сон, сорок перший, наш десятий, з якого нас і лишилося тільки троє, сумну і страшну окупацію і ще раз пошкодував, що не зустрів тоді Ваню. Може б, на щастя його зустрів, а може б, на горе, хто його знає? Бо навесні 1943 стільки

баштанських підпільників загинуло, що тепер і не злічиш. Хапали їх на роботі і вдома, катували, а потім збитим, звівченим, аж чорним від катувань натягали на голови чорні мокрі мішки і возили по всьому селі напоказ, на острах, на незносні материнські муки. Так були закатовані Іванченко Микола, що закінчив нашу школу на рік чи два раніше, Залізний Микола, що працював десь у райвійськкоматі, і багато інших, імена яких чомусь запам'яталися менше, ніж імена тих, хто не давався німцям, як, наприклад, Ваня Теселько — слюсар Баштанської МТС.

Вані в ту весну, коли його застукали гестапівці та фельджандармерія біля рідної хати серед білого дня, не було ще й сімнадцяти. Коли почалися арешти, Ваня втік із села, ховався по скиртах, а після того, як у степу на царині знайшли якихось наших командирів-підпільників, серед яких була і молода вчителька, після того як ті знайдені серед степу в задалегідь виритій і добре закритій ямі командири, вискочивши звідти з пістолетами напоготові, перестріляли поліцаїв, котрі їх випадково знайшли, і зникли, після того як в степу почалися облави на людей, Ваня вирішив пробиратися додому, бо й мати лежала хвора в нетопленій хаті, і їсти у веснянім степу не було чого, і несила блукати степами, не знаючи, що з товаришами.

Отож він прийшов і тільки у двір, аж тут провулком жандарми з металевими бляхами на грудях мчать підводою, як на пожежу. І просто до їхньої хати. Ваня Теселько побачив одчинені двері в хлів — вони завжди відчинялися навстіж, як тільки заходила весна,— та туди. Тільки доскочив мало не до порога, встиг уже ніздрями вловити запах кізяка, мирний і заспокійливий видих корови, що повернула йому назустріч голову і нашорошила вуха, і сказав сам собі підсвідомо: «Сюди не можна: корову вб'ють, а з чим мама залишиться». А жандарми вже підїхали, вже з підвід ізска-

кують. Ваня тоді — на задній причілок. Тільки за рік поткнувся, аж раптом з дерези, з городу, вдарила автоматна черга. «Ага,— встиг подумати юний Теселько,— хтось із жандармів ще в провулку зіскочив з підводи і зайшов з городу. Оточили»,— подумав він, лежачи тепер за погрібником, куди встиг перебігти, щоб побачити і тих, що йшли від воріт, і тих, що в дерезі.

Земля парувала. Особливо там, на городі, де чорнозем, зораний ще з осені на зяб, вигрівався на сонці. За тими випарами, коли лежиш, низько пригнувшись до самої землі, не видно нічого. Тільки тріпотять, зламуючись, розмиті контури дерези, як у тумані. А від воріт чути гомін, перемовляння — радились, мабуть, як краще й легше взяти його. Тягло Ваню на горнище або в хату вскочити й зачинитись на засов, але він знав, що тепер його ніякі горнища та ніякі засови не врятують. Нічого його тепер не врятує на цій весняній, паруючій, уже вигрітій сонцем рідній землі. Але й лежати отак, не бачачи ворогів, було несила, і Ваня рвонувся під хату, на той самий задній причілок, щоб сховатися там у ямку, вириту ним самим тоді, як корчував стару грушу. Цеї весни мав посадити в ту ямку нове деревце, та тепер уже садитимуть без нього. Чергу з дерези дали таку злу і довгу, що мазка на причілку обвалилась до вальок. Проте його та черга не зачепила, і Ваня з свого «ГТ», що неймовірно помалів від тієї могутньої черги, вистрілив у дерезу раз і вдруге, мало й чуючи ті слабі постріли, а більше дивуючись, як скажено підскакує і рветься з руки короткий і злий пістолет. В ту ж мить із-за сусідньої хати теж дали чергу, і кулі свиснули над самісінькою Ваняною головою, а од хвіртки метнулась під погрібник і, теж давши чергу, затаїлася там довгопола постать жандарма, яку Ваня й не розгледів як слід.

Він лежав у тій вологій ямі, викопаній ним самим під молоде деревце, і ніхто ніколи не визнає, про що

думав у ту хвилину юний Ваня Теселько, в якого лишався в патроннику один-єдиний патрон і не лишалося жодного шансу врятуватись. І коли наступної миті за верескливою командою жандарми кинулись з трьох боків до нього, щоб захопити зненацька живцем, Ваня вже не міг дозволити собі розкіш покласти хоч одного з них: він залишив той єдиний патрон для себе. «Хай живе Радянська влада!» — крикнув він перед тим, як вистрілити собі в груди. Тоді фашисти ще кілька разів стріляли в труп Вані Теселька і поїхали в комендатуру, заборонивши ховати його протягом трьох днів, а мати його все бачила, все чула — вийшла з хати немічна, поцілувала мертвого сина і накрила китайкою його закривавлене юне обличчя.

А Іван Якимович тоді був далеко. Іван Якимович не міг тоді заступитися за свого солдата, як не міг прийти й на допомогу своїй убитій тоді ж матері. Тому, може, й здається тепер кам'янішим його обличчя, ніж мало б бути.

4

Тепер усе те було далеко. Оркестри гриміли над Баштанкою — такою похорошійою, такою молодю, зеленою, наповненою пам'ятниками і трояндами від снігу до снігу, з будинками високими й світлими, які, може, тільки уявлялися захисникам Баштанської республіки, всім загиблим баштанським підпільникам.

Так, все те було, здається, дуже давно, але чом би людям бути на цьому святі такими задумливими й печальними? Відстані сьогодні змістилися у часі й просторі, і все, що діялось п'ятдесят чи й двадцять років тому, знову наблизилось і стало перед очима тих, хто те бачив, або перед уявою тих, хто тільки уявляє все з розповідей, почутих в дитинстві чи й зовсім недавно.

Кажуть, коли денікінці вривались у село, на Реп'ящі саме грали весілля. Що за весілля? Чис воно?

Тепер уже ніхто не пам'ятає і ніхто не скаже, бо батьки повмирали, а ровесників їхніх лишилося мало, а може, й не лишилося зовсім, а тільки на весь вік запам'яталося з маминих розповідей, що на тому весіллі грав на гармонії мій шістнадцятирічний дядько Матвій. А коли денікінці увірвались у село, то все весілля стало тікати на «Маньчжурію» й інші хутори, не знаючи й не відаючи про те, що немає ж кращої «поживи» для кінноти, як піші люди в степу, та ще й без зброї. Вирубали до ноги, як казали і мама, й бабуся, і всі, хто коли-небудь розповідав про це. А мій дядько Матвій, молодесенький, забіг найдалі з своєю гармонією: майже до «Маньчжурії» добіг, де тітка Ялина жили. Але й там його, під самісіньким хутором, догнали, мабуть, уже останнього. Заморилися рубати денікінські бандити, бо вдарили раз по голові хлопця й покинули на стерні з гармонією, а він цілу ніч ще конав і мучився на тому скошеному чиемусь полі. Всю землю порив пальцями навколо себе, всю стерню повиривав. А вночі вдарив морозець — перший морозець восени 1919 року. Коли ранком за порубаними приїхали підводами, то найбільше вразили саме оті сліди нігтів і пальців на мерзлій землі: то була картина мученицької смерті.

І якщо мені все уявлялося так яскраво тільки тому, що колись про це розповіли мама чи бабуся, то як же яскраво воно постало перед очима тих, хто це бачив ще навіть маленьким! Тому, мабуть, таке суворе й зосереджене обличчя Героя Соціалістичної Праці Василя Терентійовича Єрешка і всіх, хто проходить повз трибуну, і Домбровський якийсь не такий, як завжди. Він теж суворий і зосереджений. І Погребняк стоїть на трибуні схвильований — теж, мабуть, встиг і наслухатись, і начитатись про все, що тут відбувалося півстоліття і чверть століття тому, як і по всій нашій багатостраждальній та героїчній землі. Чомусь вигляд

Погребняка найбільше вразив мене. Глянувши на нього, я відчув по-справжньому всю урочистість і всю трагічність моменту. Він був схвильований, вражений і водночас якийсь дуже людяний і простий. Пальто скинув, стояв перед людьми один у піджаці — решта були в плащах. І на трибуні, і в колонах. І вже в тому, що він роздягнувся, було щось синівське, щось зворушливо-дитинне перед людьми, що проходили перед трибуною, в усій постаті його, у виразі обличчя світилася повага до цих людей, до їхньої праці, подвигів і пережитих страждань. Не та урочисто-офіційна повага, що осіняє людину тільки на даний момент, а та глибинна, внутрішня, може, всосана ще з молоком матері повага і любов до своїх людей, що світиться в його чистих і проникливих очах завжди — принаймні скрізь, де я його бачив чи зустрічав.

Під звуки моцартівського реквієму перерізано стрічку на Пагорбі Слави, відкрито пам'ятника Баштанській республіці, обійдено стелли й могили, запалено Вічний вогонь, і довго потім стояли ми мовчки, думаючи про тих, що полягли, укривши себе безсмертною пам'яттю народу, який усе робить мовчки: мовчки чинить подвиги і мовчки зносить страждання і втрати, але нічого ніколи не забуває — ні героїв своїх, ні обов'язків, ні високої своєї честі.

5

Все минає...

Я почув ці слова вже не в юності, і вони не були для мене відкриттям: цілі покоління людей, найбільші потрясіння, родинні і народні, найсильніші почуття, які прийнято вважати вічними, — все минає. І забувається. Я це знав, я чув про це не раз, хоч не завжди й вірив у це. А тут, у Баштанці, знову й знову думав про це, зважував, пригадував. І погоджувався: так, все минає...

Навіть солдатським багатом одиноким могилам, полишеним на чужому полі, судилася недовга доля: перенісши останки на кладовища, їх розорали селянські плуги, щоб заставити землю родити для них, для їхніх дітей і для прийдешніх поколінь. Зашуміли жита над тими місцинами, заколосялися пшениці, наче нічого й не було.

Наче й не було? Але ми, хто знав не могили в степу, а тих, котрі лягли в них сміливими й молодими, — ми пам'ятаємо їхні очі, і юні обличчя, і м'яко окреслені губи, вкриті легеньким, як іній, пушком, і дзвінкі голоси, і той їхній останній — уже не в атаку, а в смерть і безсмертя — біг, що запам'ятався назавжди. І доки житимемо самі, будемо пам'ятати по-юнацькому стрункі постаті наших загиблих друзів, їхні худенькі плечі, що надто рано прийняли на себе безсмертні гімнастюрки і цупкі сірі шинелі, а з ними — долю цілої Батьківщини. І будемо сумувати за ними і гордитися своїм поколінням, і сини наші й внуки задритимуть нам.

Так, все минає. Але як минає? Все дрібне, себелюбне й злостиве минає безслідно і забувається. Але от пройшли війни і революції, пройшли перед очима пам'яті людей і смерті, а ті, хто здобув перемогу, хто стояв на смерть за Баштанську республіку в дев'ятнадцятім і за всю нашу Вітчизну в 1941, живуть і житимуть в пам'яті людей вічно, кутаючись в серпанок безсмертя, легенд і романтичності. Бо війни минають, а герої залишаються і слугують своєму народові, вінчають його славою. Тільки ж безсмертя випадає небагатьом.

А от у нашому селі тихо жив і невтомно працював, не думаючи про безсмертя, тесляр Дмитро Гриценко. За довгі руки, високий зріст і велику силу прозвали його Митьохою. Ще коли він був молодим. Я таким його не пам'ятаю.

Пам'ятаю вже похилу постать, із згорбленою спиною, на якій зручно влягався короб з інструментом, пам'ятаю поперечну пилку в дерев'яних піхвах, великі шершаві руки, якими він часто гладив мене по голові, бо був моїм хрещеним батьком. Завжди ті руки свіжо і солодко пахли сосною, стружками й сонцем. Влітку були вони прохолодні, а взимку — теплі. І завжди потішали мене в нехитрому хлопчачому горі. А найбільше пам'ятаю його величезні, немов дві шаблі, руді покручені вуса і світлі та добрі очі, примружені чи від звички зосереджуватись на пильній столярській роботі, чи від наміру сховати ласку, що виповнювала їх, коли Дмитро Іванович дивилися на нас — дітей.

Все життя ставив Гриценко у наших селі крокви і бантини на хатах, амбарах і стайнях, робив вікна і двері, стелив підлоги. А що жив довгенько, то й не лишилося в селі жодної хати, де б він чогось не зробив — зручно, красиво й надовго.

І от настав час, помер Митьоха-тесляр, з'явилася на нашому забур'яненому кладовищі ще одна могила, трохи довша за інші. А в кожній хаті живуть у затишку під його покрівлями молоді й старі люди. Ходять рівними лункими підлогами, відчиняють міцні й легкі двері, дивляться на світ у вікна, на рамах яких немає жодної щілинки, і згадують з подякою великі шершаві руки Дмитра Івановича Гриценка — прохолодні влітку, теплі зимою і круглий рік щедри на добру працю.

А на кладовищі вже й поросло пирієм останнє його пристановище. Ночами над ним світять зорі в його самотині, обдувають його вітри на світанку, влітку миють дощі, а взимку заносять сніги. Все минає...

Але я хотів би, щоб і моя робота, яку лишу по собі, була потрібна людям, як покрівлі на хатах, як вікна і двері, пороблені Митьохою в наших селі. А тоді нехай і могилу мою розорють, бо не смертю й буттям

визначається слід людини на землі, а її добрими ділами, що ніде й ніколи не минають безслідно.

Ось про що думалося в Баштанці на Пагорбі Слави, коли цвіли там квіти й прапори, коли бився над могилами загиблих Вічний Вогонь, а над живими моїми земляками цвіли осінні тихі небеса...

ЕПІЛОГ

Ми тебе і на цей раз не застали вдома. Ми взагалі рідко знаходили тебе вдома у кожний наш приїзд. І навіть не питали нікого, де ти. Ми знали, що ти на роботі, і їхали до тебе у поле, якщо ти працював цілодобово навперемінку з товаришем, або чекали тебе за селом, якщо зміни у вас були денні й нічні.

Ночами тебе легше знайти в нашій несходимій степу — тракторів менше працює вночі, і мотори їхні стають чутніші. Вночі всі звуки виразніше й гостріше сприймаються, і кожен з них набуває якогось особливого змісту.

Коли ти повертаєшся з тих гін, а ми стоїмо біля діжки з водою і ждемо тебе, коли фари твого невтомного трактора кладуть на свіжі борозни яскраве світло і сліплять нас на найдалшій відстані, ми думаємо мовби кожен своє, а виявляється — всі думаємо про тебе. Про перші борозни, прокладені тобою в мокрих полях. На дощах, на вітрах і на морозах. Про те, скільки ріллі лишилося за тобою; якби можна було всю її зібрати за всі роки в одному клину, то вийшов би добрий шмат нашої планети.

І з гордістю думаєш про те, що й наша літературна нива така ж многотрудна, як оця, трактористська, що багато моїх побратимів-письменників так само, як ти, не знають інколи ні свят, ні вихідних на тій ниві, і гони там бувають довжелезні: доки зореш та обробиш, не один рік промине у невсипущій праці.

Гони тепер скрізь довгі, і доки ти дотягнеш до нас широке й масне пасмо піднятого чорнозему від далекої лісосмуги, в якій ми не раз полювали з тобою, встигнемо ще подумати й про те, скільки разів мочили тебе дощі, застуджували студені вітри ранніх весен і пізніх осеней, як немилосердно смажить тебе щоліта сонце, і подиву даємося, що від усього цього твої очі не втрачають своєї яскравості, і брови твої не линяють, і усміх не гасне. Мов ще добрішим ставш до людей, і до природи, і до свого трактора.

Встигнемо ще подумати й про те, скількох людей з року в рік годуєш хлібом, а тоді вже подумаємо, що нелегко тобі живеться й працюється і що немислимо висидіти на тракторі день і ніч і не звалитись. Ще й додому дійти. І коли думаєш про те, то пригадуються марші у війну, коли ми всі, як один, могли день і ніч іти вперед, тільки якби кухня була, махорка, патрони та командири наші були з нами. Для нас це скінчилось давно і вже стало історією. А ти все ще немов на війні, немовби й не повертаєшся з неї: все вперед і вперед, день при дні на тракторі, і ніколи не поскаржишся на свою долю. Наче вже й жити без нього не можеш.

— Залишати за собою зоране поле — це краса! — не раз говорив ти мені. — Оглянешся — ось твоя праця. Вся на виду. На очах у людей. І — для них же!

Цього разу ми приїхали на свято Першого травня. А тебе немає.

У великій зашкленій рамі висіли в кілька рядів твої грамоти. Ті, що тобі давали ще в МТС. І ті, якими тебе нагороджували районні організації. Вони вже пожовкли від часу і сонця: в нижньому ряду видніються свіжі, біленькі, одержані нещодавно. Серед них є сьогорічна, якою нагородили тебе на честь завершення п'ятирічки. Ти бережеш ті грамоти, як воїн ордени.

— Де Микола? — питаю.

— Та,— махнули рукою,— в степу. Хіба ти його не знаєш? Повіз у лісосмугу якісь кормушки.

Я знаю тебе, Колю. Я дуже добре знаю тебе, і серце стислося в цю хвилину від любові до тебе, від оцієї вірності: учора тільки розлучився з степом, а сьогодні — знову там, знову щось робиш своїми потрісканими руками, білястими й шершавими від пального, побатованими темними тріщинами, у які пов'їдався мазут. Я думаю про твої невтомні руки і почуваю себе твоїм боржником до самої смерті, хоч знаю, що ніякою роботою не відплачу ті борги за твій великий і прекрасний, за твій найнеобхідніший у світі труд.

Ми з сином знайшли тебе на краю лісосмуги, в якій полювали не раз і яку любили за те, що вона найглухіша. Ти стояв, узявшись в боки, чубатий, у білій сорочці з розстебнутим коміром, засмаглий, веселий, добрий. І син мій захоплено вигукнув:

— Дядю Колю, чого у вас очі голубі?

— Які там вони голубі,— сказав ти, обнімаючись зі мною.

А очі й справді були голубі, як небо, або ще й голубіші, якісь юні і добрі, білі зуби світилися усмішкою до всього й до нас, непокірний чуб тріпотів на легесенькім вітрі, мов оці щедрі посіви, що розляглися за лісосмугою веселим тріпотливим килимом.

— Пшениця,— сказав ти,— безоста. Перво-наперво її посіяли. Бачиш яка.

— Ти сіяв?

— Та я. Із Кирзою. На зяб виорали це поле з ранньої осені. Розборонували добре. Гною та мінеральних добрив не пошкодували.

— Добра пшениця.

— Ага, ловка,— сказав ти екупо, бо ніколи не хвалив нічого занадто.

— А в лісосмузі що робиш?

— Кормушки побробив для куріпок ще зимою. Та

все якось ніколи було розставити. Працювали оце без вихідних — я тепер сам на тракторі. Віриш, ніколи було вгору глянути. Зате вже обсіялись і всі роботи закінчили. А тут свято. Ну, я й той... Порозставляв он.

Кормушки були примітивні, з грубої бляхи. Ти поприв'язував їх під кущами жовтої акації та калини і понасипав якогось посліду й проса, бо здавна ненавидів байдужість до наших мисливських угідь, обурювався тим, що і зайця, і куріпку ми б'ємо, але мало ще турбуємось про їх долю.

А син мій весь час терся об твої штани, наступав тобі на ноги, і ти зносив усе терпеливо.

— За цей час у нас млин пустили. Бачив? Двоповерховий.

— Ні,— сказав син.— Хочу, щоб ви показали.

— Покажу,— і погладив його по голові.

— А ваша рука машиною пахне,— сказав, зніяковівши, мій син.

— Не машиною, а мазутом,— ти підкинув його високо-високо. А малому тільки того й треба: заливається, сміється, аж виляски йдуть лісосмугою.

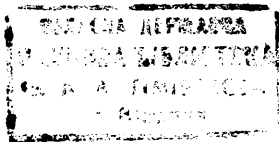
Гарно було на вас дивитись. Обое білочубі, у білих сорочках, що лопотять од весняного вітру. А за вами — перше листя на лісосмузі, а далі зелена нива і синій ставок, над яким перепурхуєптаство. Це була найкраща картина з усіх святкових картин. І я радів, що мене обвівають ті ж вітри, що й вас, що ми живемо на своїй рідній землі однією сім'єю.

— Тільки б дощів,— сказав ти.— Більше нічого.

І мені хочеться, щоб над баптанськими степами, над усією нашою землею леготіли ласкаві вітри, падали теплі дощі, і всім вам, про кого я тут написав, жилося б ще краще й щасливіше, і легше б вам працювалося, милі мої, далекі...

1967—1970 pp.

745419

З М І С Т

Розділ перший.	Шпарке літо	3
Розділ другий.	Ячейка	14
Розділ третій.	Дядько Іван	24
Розділ четвертий.	Дрохви	28
Розділ п'ятий.	Баштан	32
Розділ шостий.	Ковальчук	36
Розділ сьомий.	Домбровський	47
Розділ восьмий.	Ой у полі нивка...	72
Розділ дев'ятий.	Цвітуть осінні тихі небеса...	80
Розділ десятий.	Слава Баштанської республіки	89
Епілог.	107

АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ СИЗОНЕНКО

ПОДНЯТЫЕ ГОРИЗОНТЫ

Документальная повесть

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. П. Карпенко*

Художник *І. А. Семенюк*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Б. С. Грінберг*

Коректори *Л. Г. Лященко, О. С. Назаренко*

Виготовлено на Книжковій фабриці «Жовтень»
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Артема, 23-а.

БФ 26307. Здано на виробництво 8.VII 1971 р.
Підписано до друку 15.X 1971 р. Папір № 1.
Формат 70×90^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 3,5. Умовн.
друк. арк. 4,095. Обліково-видавн. арк. 4,97.
Ціна 26 коп. Замовл. 290. Тираж 30 000.

